

GULYA JÁNOS

★

GYARMATHI SÁMUEL

1828—1978

MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

507933
GULYA JÁNOS

GYARMATHI SÁMUEL

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST, 1978

**MTA
KIK**

600164

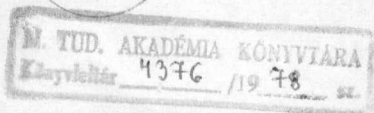
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 1451 6 az összkiadás száma
ISBN 963 05 1453 2 a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978

Gulya János

Printed in Hungary

TARTALOM

Az alumnus	9
A magyar „grammaire raisonnée” írója	49
A nyelvhasznlító	111
A Meszes Hegye Vén Mestere	172
Bibliográfia	193

„Azt adtam a' Hazának,
a' mit adhattam, továbbra is
azt fogom adni, a' mit adha-
tok. Semmim fintsen, jo
igyezetemnél egyéb, ezt
örökre fel-áldozom.”

(Az Okoskodva tanító ma-
gyar nyelvmester beveze-
tője. 1794.)

AZ ALUMNUS

*„Hoc age, quod agendum
est” —*

„Nos, tedd, amit tenni kell”

(Ajtai Abód Mihály tanár
sora Gyarmathi Sámuel
Emlékkönyvébe. 1776.)

Az egyetemes tudománytörténet a magyar nyelvészek közül csak kevesek nevét tartja számon. De e kevesek között is ott találjuk egy XVIII. századi magyar grammaticus, Gyarmathi Sámuel nevét.

Gyarmathi Sámuel Erdély szülötte. Kolozsvárott látta meg a napvilágot 1751. július 15-én.
Atyját Gyarmathi Jánosnak hívták, anyja neve Osváth Éva volt.

Születéséről, atyafiságáról és közvetlen környezetéről ennél alig tudunk több bizonyosat. Élete delelőjén, 1806 januárjában, egy pesti látogatás alkalmával a múlt századi történetíró, mindenki barátja, Horvát István kérésére elmondott önéletrajzában magát „Gyarmathi János kolosvári Polgártól eredt”, polgári származásának vallotta. De mintha nemesi címere is lenne, s meglehet, hogy családja nemesi eredetű. Nevét ő maga *th*-val *Gyarmathinak* írja. Többször viszont — így a hozzá igen közeli emberekből álló Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság aktáiban — neve egyszerűen csak *t-s* formával,

Gyarmati alakban szerepel. Feltételezhető rokonai mesteremberek (Gyarmathi Márton asztalos), tanítók (Gyarmati [!]¹ Gábor francia, olasz és német nyelvtanító és fordító). Öccséről, Györgyről s a feltehetőleg rokon zilahi diáktársáról, Gyarmathi Sándorról sem jegyzett fel semmi különöset az emlékezet. Gyarmathi is képzettsége szerint orvos. Mindannyian polgári foglalkozásúak. Nélkülözhetetlen, vállalkozó, *hasznos* emberek, akik ugyanakkor még rászorulnak a különböző politikai és pénzhatalmasságok kegyeire. (Még ha tettben és hírben később felül is múlják őket.) Abba a legkülönbözőbb forrásokból ösz-

szetevődött erdélyi középrétegbe tartoznak, mely a magyar műveltség és a társadalmi fejlődés története számos fényes lapjának a hőseit adta. Gyarmathi Sámuel vállalkozási kedvére és az új iránti fogékonyságára mi sem jellemzőbb, mint ahogyan Gyarmathi a korában világszenzációt jelentő első repülésre, a Montgolfier-testvérek embert hordozó léggömbkísérletére (1783. június 5.) reagál. A kísérlet híre hallatán (még 1783-ban) a dolgot, mint írja, „csak nevetők”. Egy 1784. január 13-i keletezésű levelében — tehát mintegy fél év múlva — a kísérletet már csodálja („látom az most a’ Tudos Világnak

legfőbb és kedvesebb mulato tzel-
ja lön”). 1784. május 11-én pedig
már ő az, aki „a’ Montgolfier’
repülő gojobissát számos nézők’
jelenlétében” Pozsonyban feleresz-
tette. (Kísérletére, mely Martinovics
Ignác hasonló kísérletével együtt a
maga nemében a legelsők közé tar-
tozott, élete végéig büszke volt.)

A fiatalságáról és tanulásáról
tanúskodó iratok egy része az
Erdélyen végig-végigszáguldó tör-
ténelmi szélviharokban megsem-
misült. (A bennünket ugyancsak
érdeklő, sok fontos életrajzi ada-
tot rejtő nagyenyedi református
egyház anyakönyvei — többek
között — az 1848-as időkben
elégtek.) Az iratok másik része

pedig — köztük Gyarmathinak a csak hírből ismert naplója (*Napló-Laistrom*) is — széjjel-szóródott. Ismert és ismeretlen helyeken lappangva várja a felfedezést, illetőleg a közzétételt.

Kisiskolás nevelkedésének ideje — akárcsak bealkonyodásáig egész élete — homállyal teli változatosság.

1757-et írnak, amikor hatéves korában Kolozsváron megkezd
a tanulást, a korabeli rend szerint
a „Humanitas nevet viselő” tu-
dományok elsajátítását. 1763-ban
Nagyenyedre megy, ahol filozó-
fiát és mathézist tanul. 1765-ben
ismét szülővárosában, Kolozs-
váron van. Itt végzi el a rethorica

classist. De 1766-ban már Zilahon, későbbi élete fontos helyén találjuk. 1766. április 21-től vagy három évig a zilahi református kollégium tógátus diákja. 1769-ben ismét Enyeden van, ahová már mint főiskolás „politikus” (azaz nem teológus) subscribálta magát 18 éves korában. Ettől kezdve hét éven át a nagyenyedi kollégium diákja, később tanítója is: instructor (magántanító), praeses (segédtanító), majd publicus praeceptor (köztanító). E sokféle, oda-vissza csapongó iskolaváltoztatás mögött számos ok húzódhat: költözködés, családi tragédia (szüleinek elvesztése?), a jobb iskola vágya, minden bizony-

nyal azonban — így vagy úgy — anyagi gondok. (Nyilván azért vállalt diákként is tanítást!) Nagyenyeden is ingyenes diák, alumnus volt.

A sok hányattatás ellenére úgy látszik, hogy Gyarmathi jól, szavai szerint „szorgalmatosan” tanult. Erre már abból is következtethetünk, hogy tanítással is megbízták. Enyedi diákoskodása idején, 1776. „Böjt Első Havának 17-dik Napján” mint a „Litteraturae Praesesse” ő búcsúztatja magvas, életbölcs beszédével teológus diáktársát, ikafalvi Barok Mózeset, akinek „hirtelen levele érkezék a Mennyei Akadémiából és oda egy szempillantás alatt

által költözik”. Vizsgájának is, melyet 1776. szeptember 16-án püspöke, az akkori református püspök, Csernátoni Vajda Péter előtt tett, kitűnő híre kelt. Ezzel le is zárult kissé hosszúra nyúlt hazai tanulmányainak a korszaka.

Gyarmathi Sámuel ekkor huszonöt éves. Kész ember. De csak látszatra, mert kellő egzisztenciája nincsen. Talán nem is akarta, hogy legyen. Sikeres vizsgája ugyanis lehetővé tette, hogy külhoni tanulmányútra mehessen. Már régóta vágyai között szerepel, „hogy idegenekkel való társalkodás által a maga nemzete hibáit levetkezze” (halottbúcsúztató beszéde szavai szerint). Belsőleg is

még bizonytalan. Tettrekész ambíciók fűtik, készül is, hogy „tegyen”. De még nem látja a pályát, hogy merre tartson. Enyeden „az emberi elmét leginkább díszesítő Filozofiai és Mátematikai kintsek” birtokbavételével — mint mondja 1806-ban — orvosi tanulmányokra adja magát, de egy 1792-es megvallása szerint már az 1770-es évek elejétől lapang benne az indulat, hogy „Grammaticalis bűvárrá” legyen.

Tanárai közül legjobban ketten voltak rá életformáló hatással: Nagyenyeden Ajtai Abód Mihály, a keleti nyelvek, a latin, a régiségek és a történelem nemzetközi hírű, jóságos szívű, öreg mestere,

aki a szegény diákokat saját pénzéből is segítette. Különösen pedig sárospataki Pataki Sámuel (1731—1804) tanár és orvos, a kolozsvári kollégiumnak 1759-től 1794-ig tevékeny tagja. Patakival ismerettségük szinte egész életükben tartott. Használta könyvtárát, „ritka könyvtárban lehet feltalálni egy tsomóban annyi régi és új magyar grammatikát, a'mennyire én, nevezetesen a' T. tudós professor doctor Pataki Sámuel Úr segedelme által szert tehettem” — írja Gyarmathi 1792-ben egyik nyelvészeti munkácskájában, s az ő hatására lett orvos is. Neves tanára volt még Körösi György lector is, meghalt 1779-ben, a

görög és latin irodalom, a történelem tanára, akinek kéziratban maradt, eredetileg latin nyelven írt *Magyar- és Erdélyország Históriáját* magyar fordításban Gyarmathi szándékozik majd kiadni, előfizetést is hirdetve rá Göttingában, 1796. október 20-án — sajnos, sikertelenül. Gyarmathi ifjúságának jeles személyisége volt Kováts József is, aki ez idő tájt a Gyarmathi-dicsérte matematikát és filozófiát, továbbá a fizikát és a *ius naturae*-t (természetjogot) adta le 1767-től Nagynyeden. Feltehetőleg Gyarmathinak is.

Gyarmathi jórészt nekik és a három híres hely, Kolozsvár, Zi-

lah és Nagyenyed református kol-
légiumai korszerű szellemiségé-
nek köszönheti széles körű alap-
ismereteit, de — származása mel-
lett — sajátos emberi habitusát
és „összeköttetéseit” is, melyek
egész életére már ekkor mintegy
bejelölték volt sorsának alakulását.

Ifjúkora két nagy eszmeköre:
a hazafiság és a felvilágosodás.

Gyarmathinak már említett be-
szédében is „jó hazafiúvá” válni
volt a tanulás célja, a bölcsesség
egyik kritériuma. Minden bizony-
nyal Nagyenyed érlelő kohójában
lesz végleges híve a felvilágosodás-
nak, a korai magyar reformesz-
méknek, az Erdélyben régtől ho-
nos racionalista (kartéziánus) vi-

lágyszemléletnek. Pátriájában a fiatal Gyarmathi idején az elvont eszmék mellett az emberlelkesítő eszményalakokban sem volt hiány. A nagyenyedi kollégiumnak volt diákja a nemesi testőrírók nesz-tora, „a Magyar Litteratura édes Attya”, Báróczi Sándor, Bessenyei eszméinek egyik legközvetlenebb társa (később rózsakeresztes és alkimista, akinek összes műveit Kazinczy adta ki). De ott diákoskodott a korabeli ifjúság egyik nagy ideálja, Batsányi szerint „az emberség, szabadság hatalmas védője” — Barcsay Ábrahám is, továbbá a szegénysorból feltörő Bod Péter, a kollégiumnak tanulója, könyvtárosa és tanítója, aki-

nek a magyar írókat magyar nyelven először számba vevő *Magyar Athenasa* éppen Gyarmathi iskolakodása idején, 1766-ban jelent meg. És ezzel a jeles sornak még messziről sincs vége.

Gyarmathit egész élete folyamán mindig meglepően sok barát vette körül. Ifjúkori barátai közül háromhoz igazán hosszan tartó és kölcsönösen bensőséges viszony fűzte. Mindhármuk sorsát ismerjük. E három, magának nevet kivívó barát: Andrád Sámuel, Sombori László és Kenderesi (mások szerint: Kenderessy) Mihály. Közülük Andrád Sámuel orvos, első külföldi útján Gyarmathinak tarisznyatársa, a magyar

irodalomban és közéletben ritka nagy rangra jutó anekdotakincs egyik legkitűnőbb gyűjtője és megőrzője. A másik barát, a könyvtáros Sombori László egykor alkalmi költészetével volt híres, de költeményei felett eljárt az idő. A harmadik, Kenderessy, magas közéleti posztokra jutott. Barátja lett Döbrentei Gábornak is, s egyik éppen nem utolsó érdeke, hogy ő lett — miként részben Gyarmathi is — Kőrösi Csoma Sándor legfőbb pártfogója.

Az alma materektől Gyarmathi később sem szakad el. Egész életében nem lesz egyetlen olyan fontos, egzisztenciális lépése sem, melynek ne lenne valamiféle köze

diákkorához. Valószínűleg ebből a korból származik — talán éppen tanárai révén — három nemzedék-re kiterjedő kapcsolata a Bethlen-családdal, akik közül Bethlen Gergely éppen Gyarmathi ifjúsága idején (1767—1779) volt a kolozsvári kollégium inspector curatora. Id. Wesselényi Miklóssal — aki nek majd bizalmasa lesz — növendéktársak voltak. Zilahi professzorságra való meghívó levelét pedig 1799-ben Gergely László, református egyházi főkurátor, egykori zilahi diáktársa írja majd alá. De addig még sok víz lefolyik az erdélyi folyókon.

Gyarmathi első életrajzírója, „Kállai Ferencz Pensionált Kapi-

tány” (1852) szerint „Mária Theresia Bécsben az orvosi tudományt tanulók’ számára új fundatiót (alapítványt) állítván-fel, a’ mi Gyarmathink is Bécsbe indúlt 1776-ban ezt a’ tudományt megtanúlni (de csak az év végén, mert október hónapját még Erdélyben búcsúzkodással tölti), és (enyedi vizsgáztatója) az akkori Református Superintendens Csernátoni ajánlására a’ Goldbergeri Alumneumra (bentlakásos, teljes ellátást nyújtó otthonra) felvétetett, de az arra való esztendei kétszáz forintból álló segedelmet az erdélyi Cancellariától vette.”

Szülőföldje, Erdély segítsége — és szegénysorsa — tehát Gyarmathink

mathit élete következő nagy állomására, Bécsbe is elkísérte. Igaz, a kétszáz forint akkoriban szép pénz volt. De végső soron mégis csak juttatás, nem a sajátja. Bécsi életviszonyait nem ismerjük. Mégis jellemzőnek tartjuk, hogy Gyarmathi a kapott pénznek legalább egy részét még 1777-ben könyvvásárlásra fordította. E könyvek sokat elárulnak vásárlójukról. Megéri, hogy külön-külön is megnevez-zük őket: *Die Kunst Teutsche Briefe schoen abzufassen . . .* (Frankfurt—Lipcse, 1761) első rész, Pillot *L' homme conduit par la raison* (Az értelem vezette ember) (Párizs, 1770), Molière *L' Avare* (A fösvény) (Frankfurt—Lipcse,

1762) és egy zenedráma, Metastasio Pietro *La Nitteti. Nuovo Dramma per musica* (Milánó, 1756).

Gyarmathi Bécsben „Gondosan hallgatta az orvosi letzkéket” — mint Horvát mondja (1806). Orvosjelöltként 1781-ben egyik levelében ezt írja: „Mi most az Ispotályba mind tsak a' gyermekek himlő inocultatioival (himlőoltással) foglalatoskodunk.” A himlővel, mely a kor nagy problémája. (Jenner fogja majd véglegesen megoldani 1796-ban.) Megírja orvosdoktori értekezését s 1782-ben orvos, „doctor medicinae” lesz.

Bár semmi közvetlen adatunk sincs rá, szinte teljes bizonyág-

gal mondhatjuk, hogy Gyarmathi, az akkori európai világ végéről jött fiatalember a világváros Bécsben meglepően jól feltalálta magát. Leveleiből (1781, 1782) látni, hogy ügyesen, nyitott füllel forgódik „fent”, a főváros politikai berkeiben. Kommissiókat is teljesít.

Minden bizonnyal ekkori bécsi tartózkodásának idejére esik Gyarmathinak a korban — különösen a Habsburg-birodalomban — sokrétű szerepet játszó szabadkőművesek közé való felvétele. Hogy Gyarmathi szabadkőműves volt, arra több, jó adatunk is van. De hogy miként lett az, csak sejtethetjük. E sejtésünk szerint Gyarmathi már bécsi tanulmányai ide-

jén tagja a „testvéri lánc”-nak. És meglehet, hogy valami módon a század egyik legszimpatikusabb egyénisége, a Kazinczy szerint lánglelkű Hajnóczy József révén, aki 1750-ben, egy évvel Gyarmathi előtt született s 1795-ben mint a Martinovics-féle összeesküvés részese, bakó által halt meg. Hajnóczy már 1780-ban kéri Széchényi Ferencet, akinek a titkára volt, hogy ajánlásával segítse be őt a „rendbe”. Ez sikerrel is járhatott, mert Hajnóczy 1782-ben — ha már nem előbb (éppen Széchényi Ferenc szavára még 1780-ban) — már tagja a pozsonyi „Biztonsághoz” nevű szabadkőműves páholynak. Hajnóczy 1780 augusz-

tusától kezdve néhány hónapig Bécsben tartózkodik. Gyarmathi és Hajnóczy ekkor ismerkednek meg és barátkoznak össze. Társadalmi helyzetük, egzisztenciájuk, koruk, nézeteik és vágyaik igencsak közeliiek egymáshoz. Barátságuk — és éppen Gyarmathi részéről — igen magas érzelmi fokra hág: „ha vallást tennem meg engedi 's úgy veszi, mint jó baráttyától, azt nagy gyönyörűséggel mondhatom, hogy soha még egy barátom szívébe olly megnyugvással nem voltam, mint az Uréba” — írja Gyarmathi 1781. március 27-én válaszában (Bécsben) Hajnóczy első levelére. Majd újólág is ezt írja: „én az Urénál

kedvesebb levelet bizony még a testvéremtől se veszek". E levelezésben, mely 1786-ig tart, az a legkülönösebb, hogy Gyarmathi Hajnóczynak pénzt kölcsönöz, mégis Gyarmathi mondja magát Hajnóczy lekötelezettjének. Leveleit is így írja alá neki: „elkötelezett baráttya” (1781), „hiv tisztelő baráttya” (1781), „hiv Baráttya Szolgája” (1781), „köteles Szolga Baráttya” (1782) és „hiv Baráttya” (1786). Miért volt Hajnóczy Gyarmathi számára barát és elkötelezett? Talán éppen azért, mert ő vezette be e titkos és Gyarmathinak társadalmi elfogadtatása és vágyai megvalósítása szempontjából oly sokat jelentő társaságba, mely

számos, számára egyébként rejtett kaput is megnyitott előtte. Itthon és külföldön egyaránt. Ismeretes, hogy ekkortájt a szabadkőművességnek mintegy kétezer magyar tagja van. Béctől kezdve Gyarmathit szinte kézről kézre adják, s mindazok, akik ebben részt vesznek, szinte mind szabadkőművesek (Rát Mátyás, Ráday Gedeon, Széchényi Ferenc, a Bethlenek, az erdélyi kormányzóék potentátjai, Aranka György, a nyelvtanát kiadó nyomdász, Hochmeister Márton, hogy csak a hozzá legközelebb állókat említsem).

Gyarmathi bécsi világa ugyan-
csak az a világ, társadalmi réteg,

melyet születésétől fogva magával hozott. Ebbe a szabadkőművesség nagyon is jól beleillik, amint hogy valószínű az is, hogy a nemesi testőrírókkal nem volt különösebb kapcsolata. (Bár vannak, akik ezt állítják.)

Különös, de a nehezen szerzett orvosi diplomával a birtokában, és egy nagyon komoly, Fogaras megyei orvosi állásajánlattal maga mögött, Gyarmathi világlátni, „bújdosásra” megy. Lassan a negyedik X-ben járva, földije és barátja, Andrád Sámuel társaságában német földre indul. Útjuk nagyobb állomásai: Bécs, Prága, Drezda, Berlin, Lübeck, Hamburg, Göttinga, Nürnberg, Regensburg,

Bécs. Fordított, hegyes V alakban (Bécs—Lübeck—Göttinga) oda és vissza átszelik egész Németországot. Gyarmathi ekkor még nem sejti, tanulmányútján mint kezdenek körülötte egyre jobban forogni éppen azok a szálak, melyek majd hírességéhez vezetnek. Ekkor még maga is híres emberek társaságát keresve Göttingában — többek között — megismerkedik Johann David Michaelis tudós orientalistával és protestáns teológussal, az 1737-ben alapított Georgia Augusta egyetemnek akkoriban talán leghíresebb professzorával, aki amellet, hogy a kritikai bibliamagyarázat egyik úttörője volt, nyelvészkedett is. Mi-

chaelis 1747-től áll az egyetem szolgálatában, melyben kerek 45 évet tölt el. A Göttingeni Tudós Társaság direktora, hosszú időn át a Göttinger Gelehrten Anzeigen főszerkesztője, a világhírű egyetemi könyvtárnak egy időben igazgatója. Sajátos véletlen, Michaelis is diákként először orvosnak és matematikusnak indult, miként Gyarmathi is. Tekintélye, hatása óriási Gyarmathira is. De a finn Porthanra is, aki 1779-ben járt Göttingában s akinek a nevét később népe az „egész Finnland tanítója”, a „finn történetírás atyja” megtisztelő jelzők kíséretében emlegeti majd. Michaelis inspirációjára kezdett szlavisz-

tikával foglalkozni a magyarországi születésű cseh Josef Dobrovský, az összehasonlító szláv nyelvtudomány és a szláv filológia megteremtője, akinek a nevével Gyarmathi kapcsán még találkozni fogunk. E sajátos, szinte sorsszerű összetalálkozásoknak még különös csattanója is van: a göttingai egyetem Finnugor Szemináriuma 1954 és 1967 között a „Michaelis-Haus”-ban, Michaelis egykori házában nyert elhelyezést. Abban a házban, ahol kétségtelen, hogy egykor Gyarmathi is megfordult...

Útjuk a nagy szellemi élményektől eltekintve nem volt túl rózsás. Az anekdotabarát útitárs, Andrád

Sámuel így ír erről: „Doctor Gyarmathi Sámuel Barátommal ketten Német Országban utazánk olyan forma kotsin mint a gyalog-szeresek . . . sok helyeken kenyeret se kaphattunk, de krumpli és vaj mindenütt bőven elég volt, és mi ketten ezzel a kétfélével — mint ő most nálam nélkül az ifjú gróf Bethlen Gergely Ur Ő Nagysága asztalánál a 12 vagy többféle eledelektől — mint a dob úgy el-laktunk. Mert mi mind a’ kettesn Orvosok lévén ahhoz is ő tanult, én tanulatlan, ezt a Symbolumot (nézetet) tartottuk: Natura paucis est contenta (A természet kevéssel megéri). Hát osztán nekünk szolgálának,

hogy ne lett volna elég a vajas krumpli” (Andrád Sámuel *Magyar Álom*, M. Nagy Ottó közlése nyomán). Kevés pénzük még ilyen szűkölködés mellett is hamar, alig négy hónap alatt, elfogyott.

Lehet, hogy már korábban, de 1783. március 4-én kétségtelesen, Gyarmathi ismét Bécsben van. Véget ér első világjáró útja és ifjúsága is.

Kenyér után kell néznie.

A Horvát-féle Gyarmathi-életrajz szerint „súlyos szorgalmainak édes hasznokat vette, midőn orvossá tetettvén hazájába való vissza jövele után tsak nem sokára 1788-dik esztendőben (mások

szerint 1787-ben) Hunyad vármegye orvosává hirdettetett.”

A közben tovafutó mintegy fél évtized ha nem is haszontalanul, de meglehetősen összevisszasággal telik el.

Elsőként nevelő lesz, mint e korban sok hasonló értelmiségi társa. Gróf Ráday Gedeon két csemetéjét nevelgeti, előbb Pécelen, majd 1783. november 24-től 1784. október elsejéig Pozsonyban.

Itt találkozik össze ismét közvetlenül a kornak a felvilágosodás eszméi és a hazafias lelkesedés fűtötte kavargó világával. Felkeresi Horpácson Hajnóczyt, találkozik Széchényi Ferencsel is. Szoros kapcsolatot tart Révai

Miklóssal („gyakran megyek ezen
érdemes Urhoz” — írja Ráday-
nak 1784. január 13-án. — Nevük
ezt követőleg gyakran kerül egy
lapra számos hazai és külföldi tu-
dománytörténeti írásban). Részt
vesz Rát Mátyás pozsonyi Magyar
Hírmondójának, az első magyar
nyelvű újságnak a munkájában.
(Két számát is — az 1784. április
14-én és 17-én megjelenteket is
— ő írja.) Hívják, legyen újság-
író. A tulajdonos „gyakran kér-
dezé töllem; hogy nem venném
rá magamat, a’ jo haszonért,
mint hogy láttya hogy én könnyen
jutnék az ujság íráshoz”. De nem
vállalja, mert — mint írja: „hosz-
szas, és meg ért fontolások után

által látám, hogy ez igen hamar mulando haszon lejjend, és az entzélommal nagyonn ellenkező.” Ráday csábítja, legyen nála továbbra is nevelő két „drága reménsege” mellett. De ezt is elhárítja, mert ha elfogadná — érzi — pályája félresiklana („Én abba leg nagyobb gyönyörüségemet találnám az igaz; de mit képzelhetek ezutan életem jövőndő Czeljaul?”). Bizonyára tisztában volt azzal is, hogy milyen a sorsa egy főúri háznál a nevelőnek („egy lovász, egy vadász, egy s . . . törlő, tisztességgel mondván”, nagyobb becsben van, mint a nevelő — írja kortársa és pályatársa, Révai Miklós 1785-ben).

Orvos akar lenni, Erdélyben („engem még a' mult télen meg hiva B. Daniel István Consiliarius (tanácsos) Ur ő N̄gā, maga Tutorsága alatt levő két Grof Rhedei Urfiak mellé, hogy próbálnám, ha lehetne é elméjek háborodott állapottyán valamit segiteni. En ezen hivatalt el mellőzni helyyesnek nem tartottam, rész szerint mivel hazám olly érdemes tagja ajánlá, másodszor, mivel a' fizetes is, mellyet rendelt nem meg vetendő, mivel 100 arany Erdellybe szép fizetés midönn az embernek a' mellett az udvarba alkalmas lakása, asztala, és a' szomszéd helylységebe szabados kimenése is van Praxisra”).

1784 és 1785 fordulóját már Pesten tölti. Rövid pesti tartózkodásának érdekes mozzanata: kapcsolatba kerül a szárnyát bontogató magyar színházi élettel. (Az azonban többek részéről is vas-kos félreértés, hogy Pesten és Budán színházi sűgői állást vállalt volna.)

Gyarmathi 1785 elején, majd egy évtizednyi távollét után ismét Erdélyben van. Orvos. Előbb Nagyenyeden a Rhédei gyermekek mellett „foglalatoskodik” és praktizál, majd Bethlen Gergely udvarában, azután pedig 1787-ben (vagy 1788-ban) „Hunyad-Vármegyébe rendes Physikusnak” (megyei főorvosnak) megy.

Közben Gyarmathi életében ismét sajátos közjáték zajlik le: 34 éves korában megnősül, majd amilyen hirtelen megnősül, olyan gyorsan el is válik. Házasságkötése valamikor 1785-ben az „év eleje után” volt. 1786. április 25-i, Hajnóczynak írt levele idején még boldog házas. Felesége — úgy mondják — szép („bizony szép . . . , az én szemem előtt, mert igen okos, tsendes, és kelemetes maga viseletü. Nem is éppen szegény, mert Enyeden bir annyit, hogy tsak tsupán abbol is meg lehetne élnünk. Egy szoval és olly meg elégedett vagyok ezen házasságommal, hogy az Urnak hasonlot bátorkodom ki-

vánni"). E közlésből azonban inkább az derül ki, hogy felesége valóban nem lehetett valami nagy szépség, de csakugyan gazdag volt. Gyarmathi keresete ekkor a grófi gyerekek után évi „száz Arany és szabad koszt, és szállás... 's a' magam praxisom is gyűjtöget valamit". Felesége jövedelme pedig évi 200—300 „Arany". Nem meglepő, ha 1791 táján munkájában már ilyen példamondatokat ír: „Ostor a' szegény legénynek egy rossz feleség", „E világon nehezebb dolog nincs mint a házasság".

Egy 1786-ban kelt levelében is így bölcsekedik a pénzről és a házasságról: „Pénz? Vagyon? Jo

volna ha egy feleség se hozna a' házhoz vagyont; mert egy feleségnek, 's nem Dominának állana". De más baj is lehetett, mint az anyagi, ha e példamondat is a feleségéről szól: „Ez a' jó féle menyecske kerék szegre billentő". Vagy hasonlóképpen Gyarmathinak mindig az életből vett példája, a jelen esetben a „*von*" ige használatának a megmagyarázása: „Soha nem *vont* a' szívem a' rossz Feleségemhez; s nagyon azért-is *vontam* el magamat tőlle, de bezzeg magára *vonta* a mások gyűlölségét -is, mellyből a' lett, hogy az Isten-is *meg-vonta* tőlle kegyelmét, és olly nagy gyalázatot *vont* magára, hogy már

csak alig *vonja* napról napra a' leplet, nagyon meg is *vonta* magát azolta. De biz ötlet-is az új férje ugyan rá-mára *vonta*, mert már mindennap tsak a' sok *visszavonás* köztök, mihellyt valamellyik *ki-vonja* lábát a' házból."

E sokféle bonyodalomtól megszabadulva Gyarmathi mint Hunyad megye főorvosa a Maros menti Dévára költözik, s megírja a mindmáig egyik legmodernebb magyar grammatikát.

A MAGYAR „GRAMMAIRE
RAISONNÉE” ÍRÓJA

*„Engem’ az írásra,
Nyelv-pallérozásra,
Nem a’ jutalom hív,
Hanem a’ Magyar szív.”*

(Gyarmathi pályázati
jeligéje. 1791.)

1772-ben Bessenyei György fel-
léptével megmozdul a világ Ma-
gyarországon. Pontosabban: már
Magyarországon is. Mert Euró-
pa akkori, nálunk mérvadó orszá-
gaiban — Franciaországban, né-
met földön, részben a Habsburg-
birodalomban, sőt még Orosz-
országban is — az öröknek tűnő
feudalizmus közepette már jó
ideje egy újabb nagy korszak kezd

gazdaságilag, társadalmilag és szellemiségben is kibontakozni.

A kor, a „le siècle de Lumières”, az „Aufklärung”, az „эпоха Просвещения”, az „a’ meg világosodott idők”, Voltaire, Rousseau, a felvilágosodott abszolutizmus monarcháinak, Mária Teréziának (1740—1780), II. Katalin cárnőnek (1762—1796), majd II. Józsefnek (1780—1790) és a nevéhez fűződő jozefinizmusnak a korszaka. 1765-ben Angliában James Watt feltalálja a gőzgépet, 1767-ben Jenny a fonógépet, nálunk pedig II. József német nyelven kommandírozott ezredei 1789-ben visszafoglalják az egykori Nándorfehérvárt, Belgrádot, a töröktől . . .

A század közepe táján kezdődik és a hetvenes évektől kezdve már mozgalommá is erősödik a felismerés, hogy Európa gazdasági, társadalmi, művelődési, történelmi és politikai fejlődése következtében a „nemzet” a lét és nemlét határmezsgyéjén áll.

E döbbenetesen ellentmondásos korban a legkülönbözőbb indítatású és a legszerteágazóbb törekvésű magyar csoportokban és irányzatokban is csakhamar egyértelműen világossá válik, hogy mind a haladásnak (a felvilágosodásnak), mind a nemzeti létnek (a függetlenségnek) szinte kulcskérdése a *magyar nyelvnek* a kérdése. Száz év távlatából magyar

irodalomtörténetében Toldy Ferenc (1871³) így szól erről: „Némely jeles hazafiak a magyar nyelvnek a köz életből (a politikai és a jogi életből), a művelt körök s az irodalomból mind inkább kiszorulását fájdalmasan tapasztalván, s azt *a nemzeti lét fő védpaizsának felismervén*, buzgón kezdék sürgetni annak virágoztatását.”

Közvetlen közelből Révai Miklós (1784) a nyelvi probléma más, még mélyebb, bonyolultabb és radikálisabb összefüggéseire is rámutat. A szóújítás-ellenzőket, a latinpártiakat így támadja: „a régi tudatlansághoz szokott, de még is tudománnyal kényeskedni

kívánó együgyűek minden újság (új dolog) ellen zúgolódnak, félvén attól, hogy ki ne fordíttassanak az által kitsiny vagyonkáikból” (a pozsonyi Magyar Hírmondó 1784. január 28-i számából). Tíz év múlva Révai után a német nyelvújítás kapcsán Garve (1794) ezt így mondja majd: „Die Sprachen haben ihre Revolutionen, wie die Völker, die sie reden (A nyelveknek is megvan a maguk forradalma, mint a népeknek, akik azt beszélik).”

Baj és munka volt tehát önmagában is elég. Mindezt még megtévezve „Európa”, különösen „az Antihunnicus (magyarellenes) Németes világ” — mint Gyarmathi

írja 1792-ben — a magyar nyelvet szegénynek, bárdolatlannak, „kínainak” tartotta, újabb tört döfve a korabeli patrióta magyar szívekbe. (E körben a „csúcs” majd 1791-ben Herder jóslata lesz, mely szerint „... a mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán már a nyelvét sem lehet majd felfedezni”.)

Alig kezd virágzásba a magyar nyelv, alig kezd elhagyatottságából, a latin szorításából kibontakozni (1780-ban már magyar nyelvű újság is van, a pozsonyi Magyar Hírmondó), amikor 1784-ben megjelenik II. József nyelvrendelete, mely „a német nyelv-

vet hozta be nemcsak a közigazgatásba, hanem, bár csak részben, a közoktatásba is” (Toldy Ferenc megfogalmazása). Csak még zavarosabbá teszi a helyzetet, hogy e rendeletet éppen az a császár hozta, akit — nem minden alap nélkül — sokan a felvilágosodás, a társadalmi jólét és haladás oszlopának tartottak. A korabeli állapotot szinte sűrítve tárja elénk a Magyar Hírmondónak 1784. Szent Jakab hava 5. napján megjelent, a rendelet közléséhez fűzött „szerkesztőiségi kommentárja”: „Édes Magyarim! Ezen Kegyelmes Parantsolatnak, a’ mint itt ő Felsége maga is mondja, az oka az, hogy született Magyar

Nyelvünk el hagyatott, ki nem
palléroztatott, és Országainkban
közönségessé (általánossá) nem
tétetett; régi eleink, Magyar Vér-
ből Származott Királlyaink, bár
követték volna más Országok
példáját, és a' helyett hogy Orszá-
gaikban más idegen Nyelveket
bé hoztanak, bár magok nyelvei-
ket excolálták (elhagyták), és az
Ország dolgainak folytatásában a'
Deák helyett közönségessé tették
vólna, most mi is, mint más Nem-
zetek édes született Nyelvünkel
ditsekedhetnénk és e' sem vólna
akármelly leg szebb, s' leg virág-
zóbb Europai Nyelvnél is alább
való, talám minden (az egész)
Nemzet Uraságainál és Aszszony-

ságainál a Frantzia, és Olasznál, kedvesebb és közönségesebb volna; ez ugyan már most késő, de azért reménylhetünk még is, hogy nétalám Kedves Maradékaink el hagyatott édes Nyelvünket, virágzóvá, 's közönségessé tehetik."

Csodálatos — és kétszáz év után is — megható tiszteletet parancsoló a magyar szellemiség válasza II. József és a kor kihívására! A korszakban majdnem negyven magyar nyelvten vagy nyelvtanszerű mű jelenik meg. Szótárféléből pedig vagy félszáz. A megjelent nyelvtenok száma majdhogynem termométerként jelzi a lelkesedés hőfokát. A jelentősebb alkotások közül páratlan módon

1751 és 1770 között *három*,
1770 és 1789 között *tizenöt*,
1789-től 1795-ig pedig *tizenhat*
nyelvtan készül el. Köztük Doctor
Gyarmathi Sámuel nyelvtana is,
az *Okoskodva tanito magyar nyelv-*
mester.

1789-ben — a francia forra-
dalom évében — a Bécsben meg-
jelenő Hadi és Más Nevezetes
Történetek című magyar nyelvű
hírlap írói és tulajdonosai, Görög
Demeter és Kerekes Sámuel nagy
körülményességgel és pátosszal „Je-
lentés a Nemes Magyar Nemzet-
hez” címmel pályázatot hirdet-
nek magyar nyelvtan írására:
„... ajánljuk azon tzielunkat, melly
szerént a Magyar Nyelvnek gaz-

dagodását, rendbe szedő'dését, 's tsinossabbodását, és ennél fogva a' Tudományoknak-is rajta még nagyobb erő'ben lehető' virágzását... E' részben úgy itéltük, helyesebben nem cselekedhetünk, mintha leg-első'bben-is egy *Magyar Nyelv tanító Könyvetske* írása végett teszünk fel jutalom pénzt." Teljesebb céljuk: „egy jó móddal készülendő' *Magyar Grammatika*, majd azután egy gazdag *Szó-Tár*, és a' gondolatoknak Magyar nyelven lehető' elő'-adását tanító munka, mellyek által el-készíttethetnék Nyelvünk olly nyelvnek, a' mellyen ne tsak beszélleni, hanem írni, s' tanítani-is lehessen alkalmatossan".

A már-már varázsigezárba menő szavak: magyar *grammatika* és *lexikon*, magyar nyelvtan és szótár, először Czwittinger Dávidnak, a régi irodalom első leltározójának a *Specimen Hungariae Literatae* . . . (Frankfurt—Lipcse, 1711) című művében, a Székely Istvánról szóló cikkelyben 1711-ben bukkan fel, hogy Bessenyei és követői révén a kor egyik nemzeti jelszava legyen.

Görög és Kerekes a nemes célra sokféle szabadkozások között a nyertes pályázónak a „Hazája tiszta szeretetével gerjedező’ Úrnak” művéből példányokat és „hús aranyokat” helyez kilátásba „serkentő jutalmúl”. Bíz-

nak abban is, hogy „Hazánk Oszlop Emberei (a mágnások) is . . . szülöttök földje kebeléből reájok áradó áldások (magyarán mondva: jövedelmük) egy részetskéjét a Hazának fel-áldozni” fogják „olly drága kintsnek számára”, mint a nyelvtan és a szótár. Ez valamelyest be is következett: a kezdeti húsz aranyat 1790-ben Nunkovits György „Szerbi Püspök és Pétsi Nagy-Prépost” harminccal megpótolja.

A kor nyelvtudományosságának a szellemében — bár szabadkozniak, „a’ *Grammatika* írásának módja erántt távól legyen tőlünk, hogy mi Regulákat (feltételeket) akarnánk szabni” —

elősorolják kívánalmaikat: „. . .
melly igen ohajtanák, hogy a'
késítendő' *Magyar Nyelv tanító
Könyvben* minden részei egy talpra
esett *Grammatikának*, a 'lehettségig
való tökéletességgel, jól megmun-
káltassanak; hogy a' tudós Író
az eredeti szóknak vizsgálásába,
s' ki-tanulásába bé-ereszkedjen;
azoknak tulajdon értelmeket ki-
tapogatni, a' rajtok esni szokott
külömbkülömbféle szükséges vál-
tozásokat fundámentomosan (ala-
posan) meg-magyarázni, az azok-
ból lett 's lehető' származásoknak
módjait világossan fel-fedezgetni,
és mind ezeknek azután bizonyos,
's a' mennyire lehet közönséges
Regulákat [szabályokat] szabni

igyekezzem. — Továbbá, hogy a' szók öszve rakásának módját-is, más esemeretesebb nyelvektől meg-különböztetve, értelmes Regulákba foglalja. — Így tselekedjen a' szóknak helyyes le-írásának, azoknak az írásban egymástól való meg-külömböztetésének, és rövideden, vagy meg-vonva való ki-mondásának módjával-is — Mind ezeken kívül, ki-kérjük, adja ítéletét, a' más nyelvekből költsönözött szók erántt, mellyeket gondol azok közzü'l szükségeseznek a' meg-tartásra, 's hogy lehetne azokból Nyelvünk természetével leg meg-egyező'bben, a' szók-nak más neveit-is csinálni. A' Deák igéket: *declinatio, conjugatio,*

's a' t. vagy meg-hagyhatja, vagy pedig Magyarra-is fordithatja."

Hihetetlen, de mindeme feladatok megoldására a javaslattevők 1789. szeptember 25-től még egy évet sem adnak és kérik a pályázati műveket 1790. július 13-ára, a Bécs „*Leopold Városában* esendő *Margita* vására alkalmatoságával . . . valamelly *Symbolum* alatt (jeli-gével) . . fel-küldeni". Még hihetlenebb, hogy felhívásukra szűk másfél év alatt *négy*, majd késve egy ötödik pályamű is elkészül.

A pályázati felhívás eljutott Erdélybe is.

Gyarmathi 1792. február 12-én Kolozsvárott kelt, régi barátjának,

Zilahi Sámuelnek szóló levelében arra kéri őt, hogy segítsen neki „a régi Hunno-Scythica Magyar betűk (a rovásírás)” vizsgálatában, minthogy azokba annyira belemerült, hogy még éjjel is azokkal álmodik. Ennek kapcsán barátjának előszámolja „a mult három esztendőbeli időtöltő kedves foglalatosságai”-t: *orvos létére mint lett belőle nyelvtanító*. Ezeket mondja: „Én ezen említett esztendők alatt Grammaticalis buvárrá lettem vala, melly én bennem már ez előtt 20 esztendőtől fogva lappangott indulatot, úgy mondhatom, hogy a' Hadi Történet nevű Ujságok Iroinak, egy ki dolgozando Magyar Gram-

maticára ki hirdetett jutalmok, változtatá lehetőséggé. Vagy (világosabban), az indítá fel bennem az aluszékony tehetséget. Én ezen munkán tölt foglalatosságaim alatt, olly kedves időket képzelék tölteni, mint a' leg virgontzabb Titinasok a' magok Philisseik mellett üldögéltekben. Eből a' lőn, hogy én .. egy 80 árkusos írott Magyar Grammaticát dolgozék ki, a' nékem adatott kegyelem rövid mértéke szerint ...”

Gyarmathi munkája azonban — ami a mű érdemi részét illeti — a levél kelténél (1792. február 12-nél) már jóval előbb készen van — és „parlamenti” ügy lesz belőle. Legalábbis Erdélyben.

A mű sorsát is — mely megint csak igen sajátos — jórészt az *Erdélyi Három Nemzetekből álló Rendek Országos-Gyűlésének Jegyző-Könyveiből* ismerjük. Ékes, korabeli hivatalos nyelven írt *Jegyzéseik* szerint „Szent-Jakab Havának 20-dik Napján 1791-dik Esztendőben. — Magyar Grammaticája Gyarmati Samuelnek a' Rendeknek bé-mutattatik. A művet L. B. Jó'sika Antal Atyánkfia mutatja be, s általa mind maga meg-olvasván, mind pedig másokkal meg-vi'sgáltatván, olyan Munkának találtatott, a' melly valójában meg-érdemelné a' nyomtatás által léendő közre botsáttatását, és a' Szerzőnek is illő meg-

jutalmaztatását.” Ezt a Rendek kellő körültekintéssel el is fogadják s e feladatot „a’ Statusok (Rendek) kívánságára a’ Méltóságos Statuum Praesidens (Elnöklő) Ur ö Excellentiája (gróf Bánffy György?) magára vévén a Gyűlés el-oszlik.”

Nyelvészeti munkák kiadási kérdései nem szoktak országgyűlések napirendi pontjai lenni. A Gyarmathi-életrajzíró Kállai Ferenc e tekintetben a következőkről tudósít bennünket: „A munka már 1791-ben készen volt, s az erdélyi Diaeta (országgyűlés) felküldötte Bécsbe, hogy az író jutalmaztasson meg, de a lépésnek nem lett foganatja, azért az ország

(Erdély) vette óltalma alá...”
Általános vélekedések szerint Gyar-
mathi a pályázaton — mondjuk
szépen — *nem nyert*. Kétségtelen,
a pályázaton nem aratott sikert.
De más sem. Pontosabban: ekkor
a pályázat még el sem dőlt sen-
kinek a javára sem. A pozsonyi
Magyar Hírmondó, a Hadi és
Más Nevezetes Történetek című
hírlap *közvetlen* folytatója 1793.
augusztus 7-én *Jelentések* cím alatt
ugyanis azt közli, hogy a gramma-
tikai pályázatban még nincs dön-
tés, három munkát is jónak tar-
tanak... Ugyanitt 1794. decem-
ber 5-én és december 30-án hírt
adnak a döntésről is. De Gyar-
mathi kétkötetes, vaskos munkája

ekkorra már ki van nyomtatva. Valami másról lehet itt szó. (Kál-
lai is csak ezt írja: „a lépésnek [Bécs
ben] nem lett foganatja”.)

Feltűnő, hogy Gyarmathi mun-
kája körül hányan forgolódnak.
Főleg pedig, hogy kik. Tiszteletes
a névsoruk: br. Jósika Antal, gr.
Bánffy György, (id.) br. Wesselé-
nyi Miklós, ifj. gr. Bethlen Farkas,
Fricsi Fekete Ferenc, gr. Teleki
Lajos és Ferenc, gr. Bethlen Ger-
gely, valamint Túri László „ítélő-
mester”. Majd mindegyikük sza-
badkőműves. Van adatunk arra,
hogy a nagyszebeni páholy 1787-
ben széles körű művelődési prog-
ramot dolgozott ki, többek között
benne a nyelvművelésről is. Ma

már e kapcsolatok homályos kulisszatitkai mögé nehéz belátnunk. De annyi bizonyos, a legkülönbözőbb események Gyarmathi munkája érdekében előnyösen estek egybe, s megjelentetésében jó csillagzat alatt szerencsésen játszottak közre. A továbbiakban pedig minden bizonnyal nagy jelentősége volt annak, hogy 1791 végén Gyarmathi feladta Hunyad megyei főorvosi állását és évi négyszáz forintért a nagy befolyású főúr, Bethlen Gergely szolgálatába állt. (Kolozsvárott kelt 1792. március 12-i levelét — egyetlen a maga nemében — így írja alá: „Dr. Gyarmathi, E'dig Hunyadvármegyei Physi-

cus, de most a' Grof Bethlen Gergely Ur Udvara Házi Orvoss.”)

Az 1791. évi erdélyi országgyűlés alkalmával kerül napirendre egy másik, ugyancsak idevágó kérdés, a kor másik nagy reménye, egy *tudós társaság* létesítésének a terve. Bessenyei György, Révai Miklós, Bod Péter neve fémjelzi sok mások mellett a század e részében e törekvést. Ezúttal Aranka György—Kazin-
czy, Versegghy és Batsányi levelezőtársa — lép fel kezdeményezőleg. Több iratban és nyomtatványban is propagálja az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* eszméjét. Lelkes javaslatát, a társa-

ság megalapítását „a nyelv művelése, és szükséges eszméreték terjesztése” érdekében az erdélyi 1791-es országgyűlés Rendjei el is fogadják. De a működéshez szükséges királyi leirat a társaság megalakítását nem hagyja jóvá. (Mint „Próba Társaság” fognak majd létrejönni és összeülni először „M. [aros] Vásárhelyt X-bernek 3-dik napján 1793-ban”.) Közben pedig — 1792-ben — Natorp Vilmos, római szent birodalmi nemes és erdélyi birtokos, Bécsből 1500 „Német forintokat” küldött a tervezett társaság javára erdélyi indigenatusa, magyar (nemesi) honosságának elnyerése „érdekben” („a’ miért

hazafiusággal meg is tiszteltetett”
— Kállai Ferenc).

Mindezek után az erdélyi országgyűlés „Mind Szent Havának 18-dik Napján 1792. Esztendőben” a következő határozatot hozta:
„... mivel az Ország Szándéka lenne Magyar nyelv mivelő Társaságot álitani, ezen Társaságnak fel-álitásában elő-vett czélnak megnyerésére nevezetes eszköz lenne egy jó Magyar Grammaticának tsinálása, minekutánna tehát a’ mult Ország Gyűlésének ideje alatt Doctor Gyarmati egy olyan Gramaticát terjesztett az Ország Rendjei eleibe, azért szükséges lenne azt Natorp Vilhelmb által azon Társaság számára ajánlott 1500

Forintokból kinyomtatni olly formán, hogy az el-adando Nyomtatványoknak árából azon Költség a' Társaságnak vissza forditassék.”

Gyarmathi műve tehát megjelent, 500 példányban, 1794-ben. A kiadás költségeit Natorp 1500 forintjából fedezték, a fennmaradó összeget — „548 frt 30 krt” (más variáció szerint „532 ftból álló ajándekot”, ismét mások szerint „500 frtot”) — Gyarmathi kapja meg jutalomként. (Ez a kitűzött pályázati díj tízszerese!) Az eladott példányokból befolyt összeget pedig — az eredeti elképzeléstől eltérően — az erdélyi magyar színjátszás javára —

mégpedig szinte szimbolikusan —, a kolozsvári színház alapítási költségeire fordítják.

1794-ben végre megszületik a döntés a Görög és Kerekes által meghirdetett pályázaton is. Erdélyi és magyarországi, kolozsvári és nagyenyedi, illetőleg debreceni tudós vélemények alapján az első díjat a pályázat kiírói nem adják ki. A másodikat díjat 26 arany formájában „a legjobbnak ítéltetett Grammatika” írója, Földi János debreceni orvos kapja, *Magyar nyelvkönyv avagy grammatika* c. munkájáért. A harmadik díjat megosztva, és nyolc-nyolc arannyal jutalmazva hárman nyerik el: Veres Mihály debreceni

lakos, Benkő László, nagyenyedi „Togátus-Theologus” és Gyarmathi Sámuel. (Kerestaly Ignácz és Kassai világi papok pályaműve pedig elkésve érkezett be. Ezért díjat már nem kaphattak.)

A „nagy művet” végül a jutalomhirdetők megbízásából a debreceni pályabírák (Domokos Lajos városi főbíró, Szikszay György prédikátor és Benedek Mihály superintendens) írták meg, részint a beküldött pályaművek nyomán, részint azok bírálataként — egy kicsit a bíráló a megbírálnál mindeképpen okosabb „elv” alapján —, a következő címen: *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság.*

*Bétsbenn a Magyar Hírmondó író-
inak költségével, Alberti betűivel.*
1795. Ez lett későbbi elnevezése
szerint a híres *Debreceni Gramma-
tika*. Gyarmathi művének — majd
Révai Miklós *Elaboratio Gram-
matica Hungarica*-jának — a rivá-
lis társa.

Gyarmathi Sámuel szóban for-
gó művének a „Homlok írása”
az első kötetten: „*Okoskodva tanito
magyar nyelvmester*. Melly íratta-
tott Gyarmathi Sámuel N. [emes]
Hunyad Vármegye Orvofsa által.
Első darab. A' Nagy Erdély Orszá-
gi T.[ekintetes] N. [emes] *Rendek*
költségével. *Kolo'sváratt*, Nyom-
tattatott *Hochmeister Márton*, Tsásfz.
[ári] K. [irályi] Dicaft. [erialis,

azaz: kormányshéki] Könyvnyom-
tato és priv. [ilegialis, azaz: kivált-
ságos] Könyváros Betüivel 1794.”
A második kötet („*Második da-
rab*”) címlapján már — érdekes
— nem említi az erdélyi rendeket.
Megváltozott a kiadás helye is:
„Kolo'sváratt, és Szebenben” lett
belőle.

Gyönyörű írás Gyarmathi *Nyelv-
mestere*! A jó hétszáz oldalas hatal-
mas munkát bárhol ütiük is fel,
mindenütt találunk benne valami
megcsodálni valót. Adatot, tételt,
vagy gondolatot. A legszebb benne
mégis: szemlélete és módszere.

Gyarmathi már munkája címé-
ben is jelzi, hogy „nyelv-mestere”
[nyelvtana] *okoskodva tanító*. Rend-

szeres nyelvtan: *grammaire raisonnée*. Nyelvtana így abba a ritka sorba tartozik, melynek első gyöngyszeme az 1660-ban megjelent, Bacon, Descartes és Leibniz nyomán életrekelt és *Port-Royal-i nyelvtan* néven nevezett mű, a „Grammaire générale et raisonnée. — Contenant | Les fondemens de l' art de parler; expliquez d' une manière | claire et naturelle. | Les raisons de ce qui est commun à toutes les langues, et des principales differences qui s'y rencontrent. | Et plusieurs remarques nouvelles sur la Langue Françoise”, azaz: „Egyetemes (vagy: univerzális) ésszerű (racionalista) nyelvtan, mely tartalmazza a beszélés

művészetének alapjait, világos — »claire«, ahogyan a »felvilágosodás«-t is kifejezik — és természetes módon kifejtve. Ésszerű (logikus) alapvetései mindannak, ami közös minden nyelvben és ami fő különbség közöttük. Továbbá számos új megjegyzés a francia nyelvről.”

Gyarmathi szinte egy csapásra nem csak hogy meglátja a racionalista szemléletű nyelvtan módszerbeli remek lehetőségeit, hanem e módszernek jeles alkotójává is válik. Ebben bizonyára jelentékeny szerepe volt Gyarmathi kartéziánus: wolffiánus, matematikai-filozófiai iskolázottságának, orvosi-természettudomá-

nyos képzettségének, s nem utolsósorban a hazai (erdélyi) református-comeniusi hagyománynak.

Elképesztő — és ez legnagyobb erőssége —, hogy *a XVIII. században Gyarmathi milyen világosan látja (fedezi fel?) a nyelv rendszerszerűségét, és milyen lelkes, tudatos következetességgel tárja elénk e rendszerszerűségben a magyar nyelv törvényeit.* „*Ars grammatica*”-ja: „*A' Nyelv Mester (Grammatica)* nem azt tanítja, hogy mit nem kell írni, vagy mondani hanem inkább azt, hogy mit kell írni és mondani... Azért ezen Munkában is a' ... hiba nélkül való írás és beszélés mod-

jának törvényei értelmes rendel (*Systematice*) adatnak elő". Továbbá: „... olyan rendbe kívántam a' Nyelvünk tanulására vezető útmutatásokat rakni, melyet legvilágosabbnak, és legkönnyebbnek képzeltem". És egy mondat még tőle ugyanerről, az előtte írt nyelvtanokat bírálva (melyben eddig jobbára csak hivalkodást láttak s érte Gyarmathit keményen megrótták): az addig írt grammatikák mindegyike „nem egész munkának, hanem csak valami gyülevész Jegyzések rendeletlen rakássának neveztetethetnék". Mindezek után már szinte elvárjuk, hogy ezt is leírja: „... sem a' Deák [latin],

sem más nyelv *Syntaxissát* nem követjük, tudván azt, hogy ez [ti. a magyar] azoktól erő'ssen különbözik; hanem az ö' természetéhez [ti. a magyaréhoz] alkalmaztatjuk magunkat . . ."

Gyarmathi „az első [magyar] *Syntaxis*” írója (ezt magáról ki is jelenti). Valóban, ő ír — nálunk — először mondattant. Legáltalábbis a teljesség igényével. Abban pedig valószínűleg a magyaron kívül is a legelső sorba tartozik, ahogyan Gyarmathi a *syntaxis*át felépíti.

Rendszerezésére már a könyve bevezetőjében („Elöljáró Beszéd”) felhívja a figyelmet: „Az e'dig irt *Grammatikákban* a' származók-

nak (*Derivativa*) égy Summába gyűjtött minden végzeteiről, és azoknak egymás végtibe lehető toldozgatása módjairól, nem vólt szó, holott ugyan Számosok a' végzetek, és különös figyelmetes-séget kíván azoknak megtanulása, mert az, az igaz Kults, a' magyar szók valóságos jelentéseinek kikeresésére, és sok ezer szóknak rövid idő' alatt lehető' megtanulására. Azt pedig a 96. §. bö'vö'n megmutatja. Ugy vélem, hogy egy ilyen Utmutato Tábla készítése, még égy Irónak se jutott eszibe, én legalább senkitö'l azt nem tanultam." A megnevezett 96. §. szöveges bevezetőjében pedig: „Hogy tehát mindent va-

lami [ami] a' Magyar öszverakás-
hoz [mondataalkotáshoz] meg-ki-
vántatik jó rendel elő'-adhassuk
... az öszverakás [a mondattan]
részeit, és a'nak törvényeit ilyen
formán rendeljük [rendezzük]
-el: ...". És ez után valóban kö-
vetkezik az „Utmutato Tábla”,
a Syntaxis (— valójában a ma-
gyar *nyelv* —) rendszerének elő-
zetes, hierarchikus — ágrajzos —
felvázolása, ami alapján pontról
pontra haladva fogja majd az
egyres részeket leírni. A „Syn-
taxis est vel ...” [A mondattan
az vagy ...] kezdetű felosztása a
„Syntaxis”-t először a „törvé-
nyes” (*Legitima*) és a stiláris (*Fi-
gurata vel Ornata*) szabályok (Re-
86

gula) által alkotott részekre osztja. Ez az utóbbi, a stiláris jellegű, a Syntaxis végére kerül, a „Legitimá”-t pedig tovább bontja egyczettési (*Convenientiae*) és „szabályozó” (*Regiminis*) részre. És innen a „Regiminis” részben a rendszerezése már lényegében úgy fut tovább, mint egy ágrajzzal élő, mai, formalizáló nyelvtani leírásban. A különbség — Gyarmathi előnyére — többek között abban van, hogy Gyarmathi rendszerezésébe beleveszi a határozóval bővített mondat szerkezeteket is (pl. „[Syntaxis] Dativi cum Verbo” és í. t.).

A kartéziánus okoskodás — közismert — a deduktív módszer

híve: a *ratio*, az ész, a belátás igaza alapján általános tételeket állít fel s azokból kiindulva vezeti le matematikai jellegű eljárással megállapításait, az egyes törvényszerűségeket. A nyelvek világában a kartéziánus felfogás szerint a kiindulás az *egyetemes (univerzális) nyelvtanból* kell hogy történjék, melynek egyes tételei — véleményük szerint — a logika (a „filozófia”) alaptételeivel azonosak. (Az így megírt nyelvtanokat ezért is nevezték a XVII.—XVIII. században sokszor filozófiai nyelvtannak.) Gyarmathi a maga közvetlen mesterének Comeniust vallja. Gondosan ismerteti módszerét, melyet Comenius „a

maga tanító munkáiban (*in Operibus didactis*) imitt amott előadott”. Az ismertetés azonban sokban inkább Gyarmathi, mintsem mestere szemléletét tükrözi. A Comeniusra való hivatkozással summázott nézet a kartéziánus mód klasszikusan tömör megfogalmazása: Comenius „Lántz szemmi össze-függéssel hozza-le a’ maga törvényeit a’ közönséges [egyetemes] nyelv-mesterből [nyelvtanból] (*Grammatica Universalis*) . . . és meg-mutatja, hogy azok igen helyesek, s a’ természetből fojnak”. (Majd hozzáteszi: „. . . de nem valami fellebbejáró meg-foghatatlan szókkal, mint némelly újabbak tselekedtek . . .”

— ezt Gyarmathi írja, mégpedig 1791-ben!).

És ezután felvázol egy tíz tételből („Törvények”-ből) álló *grammatica universalis*-t. „Fundamentot”, alapot, ahogy a kartézianus követelmények előírják. Deduktív eljárással e szerint készül el majd magyar szintakszisa. („Ezen közönséges [általános] Fundamentokból fojnak a’ természeti öszverakásnak [mondattannak] (*Syntaxis naturalis*) — itt a magyar-
nak — minden fő törvényei, mellyek minden nyelvekben béillenek.”)

E tíz törvényből álló egyetemes nyelvtan (*grammatica universalis*) néhány tételét már e nyelv-

tan *puszta ténye miatt* is érdemes felsorolnunk. Az egyszerűség kedvéért mai — és rövidített — átfogalmazásban: Minden mondat (*Sententia*) feltétlenül alanyból és állítmányból áll. Az alanyi rész a mondatban „elől” kell hogy legyen. A főnév és a melléknév között (és a hasonló egyebekben) legyen egyeztetés nemben, számban és esetben. Az állítmányi rész „mindjárt” kövesse az alanyi részt, hogy az alany kimondása után rögtön tudjuk, mit állítunk róla. A mondatban az alanyon és az állítmányon kívül „a melleleg oda járuló nevek” — a tárgy, a határozók (a vonzatok) — csak meghatározott rendben és ér-

vénnyel következhetnek. És így tovább.

Tisztán áll előtte az univerzális (az egyetemes, az absztrakt) és a speciális (az egyedi, a konkrét) nyelvrendszerek közötti különbség izgalmas kérdése: „Minél tovább távóznak ezen fundamentumokból valamelly nyelvnek öszverakási magános [egyedi] törvényei; (*Regulae Speciales Syntacticae*) és minél több ki-vételek (*Exceptiones*) vagynak benne; az a'nál nehezebb, tsudálatosabb, és szövevényesebb”. Ilyen szerinte a magyar nyelv is. Majd a mondat így folytatódik: „... és a'nál kevesebb gondot fordított azon nemzet a'ra, a' maga meg-szokott

szollása formáinak bévételekor. Félek hogy ez alá a' vád alá ne essék a Magyar nyelv-is."

Comenius a nyelvről szóló tanítását Phrasis (szókapcsolat) — Sententia (mondat) — Periodi (szakasz) — Oratio (beszéd) tagolásban csoportosítja. Vele szemben Gyarmathi az alaktan (és szótár) — mondattan tagolást tartja helyesnek: „Az Etymologia [itt: alaktan] e'dig elé a' szókat a' beszéd nagy épületéhez mint egy elő-készítette . . .", de „a' legszébb szók, és kitételek-is nem formálhatnak szép nyelvet, vala-mig azok az öszverakás törvényei szerint öszve nem rakattatnak". Mintegy „szép Palotává". To-

vábbá: „A’ beszéd úgy lesz értelmes ha a’ szókat nem hányjuk széljel, tsak a’ mi tettzésünk szerint; hanem minden szót, tsak úgy, és é’pen oda helyheztetünk; a’ miképen, és az hová a’ több szók öszve függése engedi, mert azok a’ lántznak [a nyelvtani rendszernek] mind meg-a’nyi szemei. Ha egy mondás [mondat] vagy ki-tétel [állítás], tsak két szóból áll-is; mindjárt egyike a másiknak törvényt szab, hogy az, hol, és miként álljon, úgy, hogy az egyik mindenkor bíró, (*regens*) a’ másik pedig birattatott (*rectum*). Az öszve-rakás [a mondattan] tehát egy Fö’ része a Nyelv tanításnak.” Ami pedig a szótár kérdését illeti,

Gyarmathi a kereken 100 paragrafusból álló nyelvtanhoz hozzáfűz 101-ként egy „összverakásra szoktató Kis Szótárt”.

Gyarmathinak még a hibái is sokszor a rendszerszerűséghez és az elképzelt, „tökéletes” univerzális nyelvhez mint valami abszolút ideálhoz való kötődéséből és az ezzel igen közeli, a *forma* iránti erős tiszteletéből fakadnak. Így többek között a magyar főnévragozásban csak négy „eset” ismer el. Ragozását egy példán bemutatva, a következőket: *vas*, *vasé* (genitivus!), *vasnak* és *vasat*. Más mindezt sajátos és elgondolkoztató módon a „toldalékok” (a névutók) közé sorol. A személyes

névmásokat is „szabályosan” akarja ragoztatni: *én, ént* stb. Az ahány hang, annyi betű elv alapján a kettős betűket (pl. *cs, ny, sz* stb.) egy betű segítségével javasolja írni. A „rendet” azért is fontosnak tartja — ez sokat emlegetett szempontja —, hogy az idegenek, az idegen szomszédok [!] nyelvünket könnyebben megtanulhassák. Ezért még, mint írja, „... szabadságot vettem magamnak Nyelvünkéből némelly képzelt dolgoknak kiirtására. Illyenek: az *Articulus* [névelő], a’ *Genetivus* [a birtokos eset], az *Ablativus* [a honnan kérdésre felelő helyhatározós eset].” (De ennek alapján ismeri fel ugyanakkor a

nyelvben az alkotás — a képzés, a produktivitás fontos elvét: „... ezen le-irt példákból, már által láthatja minden értelmes Olvasó, melly különös módot követ a' Magyar a' Szó szaporításban, és a' ki ezeket egynéhányszor illendő figyelmetességgel elolvassa, az ezeknek példáján számtalan szókat tsinálhat, a' tsináltakat pedig, ha soha nem olvasta, vagy hallotta is, meg-értheti, és a nyelvnek fundamentomos esméretére juthat”.)

Bámulatos a nyelvi anyagismerete: hogy mit tud már a nyelvről, hogy miről nem tud már! Csak röviden: tisztában van a nyelv szerepével. Külön is fejte-

geti a „beszélő” és a „hallo” viszonyát a nyelvi alkotás létrejöttében, illetve felfogásában. Tár-
gyalja a jelöletlen határozókat. Látja a magyar főnév és mellék-
név kategóriájának sajátos egyezé-
seit. Ismeri a magánhangzó-har-
mónia szerepét. Az igék külön-
féle aspektusait, a félmúltnak el-
beszélő, „írómúlt” (*Író múlt* Idő’
— Perfectum Historicum) jel-
legét. A szórend funkcióját. A
hangtanban — akárcsak francia
előzményei — él a minimális
eltérésű párok tanulságával: pél-
dául *kár-kar*, *fél-fel*, *híves-hivés*,
kútja-kutya, *körül* (de *Lapide*) —
körül (circa), *borom-porom*, *dagad-*
tagad, *tzél-szél*, *száz-szász*. (Ha-

sonlóképpen, mint 1745-ben a finn Juslenius: *tuli* 'tűz' — *tuuli* 'szél' stb. A hangtana viszont egészében még meg sem közelíti Kempelen „Mechanismus der menschlichen Sprache” 1791-ben megjelent zseniális művének színvonalát.) Ő ír először számos magyar nyelvi jelenségről: pl. a *-ni*, *-nit*, *-nul*, *-nül* (nyelvjárási) határozóragokról. Egyik legelismertebb — bár távolról sem a legjelentősebb — érdemének szokás tartani, hogy ő volt az első, aki művében teljes egészében magyar nyelvű nyelvtani terminológiát használ. (Ezekről *A' Mester szók* címmel külön szótárt is összeállít. — Ma is használt nyelv-

V tani szakkifejezése az „Indúlat szó”.)

Gyarmathi hogy nyelvtaníró lett, abban nagy része volt hazafiságának, annak a fiatalkori elhatározottságának, hogy igaz hazafiként részt vállaljon nemzete korfeladatai megoldásában. Erről nyelvmestere „Elöljáró-Beszéd”-ének az első soraiban is egyértelműen hitet tesz: „Minden Nemzet boldogsága, és ereje nevedésének tsalhatatlan jele, vólt eleitől fogva Nyelvének gyarapodása. Ezt bizonyították Babylon, Aleksándria, Áthéne, Roma, Páris, London, 's már ma, szemünk láttára Petersburg. Miben lehetne hát nagyobb buzgósággal foglal-

toskodnunk, mint Nyelvünk mivélésében? Ezen igen nemes ösztöntől serkentgettvén, fordítottam egy-néhány esztendőktől-fogva mulató oráimat, szeretett Nemzetem betses Nyelve pallérozására.”

Egyik legnemesebb törekvése, hogy a hazai mulasztások és a felkészületlenség, valamint a külföldi felfuvalkodott ócsárlás ellenére (1792-ben maga a bécsi udvar kénytelen már fellépni s egy „magyarfaló” röpiratot betiltani), itthon és külföldön egyaránt *mindenki* — meg a német tudós, Michaelis is, — „... Nyelvünket olyan gazdagnak lenni hidje, mint valóban a’ millyen.” Ezért fordít oly nagy gondot

mindjárt a bevezetőben a magyar nyelvnek a világ nyelvi rendjében való elhelyezésére. Meghatározó mércéje kartézianus módon mi is lehetne más mint „a' leg-tökéletesebb Nyelv”, az univerzális nyelv, melyből hiányoznak „minden törvénytelenések (*Anomaliae*)”. Ezt leszögezve rögvest ki is jelenti: „Már pedig azzal bátran ditsekedhetünk; hogy az Europai Nyelvek közt, a' Magyar Nyelv legközelebb járul [áll], egy ilyen nagy tökéletességü képzelt Nyelvhez.” Érvei főbb vonásokban a következők (ha ma élne, így mondaná: a magyar nyelvet a következő sajátosságok jellemzik): A magyar nyelv nyelvjá-

rásait tekintve nyelvtani szempontból egységes. Nincs benne nyelvtani nem. Jelzői használatban sincs a főnév és a melléknév között egyeztetés („Szép aszszony, jó ember, jó embereknek”). Nyelvtanában kevés a szabálytalan („Nintsenek a’ba sok hijjános, vagy törvénytelen hajtogatasok [ragozás].” — Bárcsak így lenne!). Ragjaival és végződéseivel a mondatban az egyes szavak igen tömörek „akármelly gondolat ujjabb ujjabb változásainak . . . ki-fejezésire . . . alkalmatosok . . . p. o. Látlak, *Video te*. Láthatlak, *Possum te videre* . . .” — és egy abszurd változat — „Látdogaltathatok, *Possum frequentur curare videre*” —

amit még száz év múlva is a szemére vetnek, bár ő csak a rendszer lehetőségét akarta példázni vele. Hasonlóképpen a tömörséget szolgálják a magyarban a birtokos személyjeles formák. Ez Gyarmathi egyik legkedveltebb témája. A szintaxisban külön nagy fejezetet szentel neki, 11 alponttal, „p. o. Uraitokébol, *Ex eo, quod Dominarum vestrorum est*”. Másik ilyen Gyarmathi által megcsodált magyar nyelvi vonás a névszói állítmány. („Egész leveleket lehet írni, minden idöszó [ige] nélkül, még pedig nem erőltetve, hanem ékesen.” — Meg is teszi, még majd az Affinitasban is.) Nem használ a magyar lépten-

ban nem mellőzhetem el, hogy vagynak nehézségei is a Magyar Nyelvnek” — de gyorsan hozzáteszi: „ámbár koránt sem olyan sokak, mint másoknak”. E „nehézségek” egyike, hogy sok a magyarban a végződés s még a névutókat is lehet „hajtogatni” („*Hozzám, hozzád, hozzája*”). Továbbá, hogy egy-egy igetőből a magyar igen sok más igetövet képez. Rosszallással vegyes büszkeséggel kiszámítja — talán elsőként —, hogy a birtokos személyjeles alakok miatt „egy Magyar szónak 244 *Cásussa* [ragozott változata] lehet”. Azt pedig itt már el is hallgatja, bár ugyancsak kiszámította és másutt szól is róla,

hogy rendszerében a *ver* igének 3320 „változata” van. Sok tehát a végződés és ezek is sokféleképpen alakulnak. Mindezt az idegen alig képes megtanulni. „De a’ki egyszer megtanulhatta; az a’ Magyar Nyelvnek felit tudja” (és maga is megalkothatja). Az elmondottakat végül azzal summázza, hogy kimondja, mi szerint a magyar „az, Napkeleti Nyelv, mellyre nézve különbözik is nagyon, az Europaiaktól”, de az előbbiekkal, a „napkeletiekkel” „sok dolgokban hasonlo”.

A tipologizálás s a más nyelvekkel való egybevetés a kartézianus nyelvészet állandó gondja. Mint látjuk, Gyarmathi sem feled-

kezik meg erről. Egybevető kurrens nyelvei: a latin (a klasszikus és a korabeli), a német (több nyelvjárással), a francia, a héber, a görög, a cseh, a román, az angol és az olasz. (Nem csoda tehát, ha Gyarmathi nyelvi kérdésekben olyan otthonosan és biztosan mozog.)

Gyarmathi *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* — egészében és sok-sok részletében is — ma is elgondolkoztató. De a legelgondolkoztatóbb vele kapcsolatban mégis az, hogy munkája kristálytiszta gondolatai, következetes definíciói, megoldásainak algoritmusszerű jellege, tárgyalásmódjának szellemessége és eleganciája,

a felfedezés örömét sugárzó emberi magatartása ellenére is majdnem kétszáz évig mintha nem is létezett volna. Leginkább még azok értékelték, akik valamely meghatározott szempontból kortörténeti adalékokért fordultak hozzá. Átfogóbb „igényű” szakmai méltatói pedig — legelőször 1884-ben — egy más tudományos iskolázottság platformjáról pedig egyszerűen meg sem értették. Mintha már Gyarmathi is előre tudta volna művének a sorsát, amikor ezt írta: munkám „a’ késő maradék emlékezetében hagyom” — melyben a hangsúly a *késő* szón van.

Gyarmathi *Nyelvmestere* valóban a késő kornak, a mának szóló

alkotás. Olyannyira modern munka, hogy ezt már szinte felesleges mondani is róla.

Sajátos modern jellegének két oka is lehet. Az első maga a kor, amelyben íródott: a XVIII. század, a modern értelemben vett tudományok megszületésének a kora. De az is meglehet, hogy a mai kutatás jutott el újból a megismerés egyre feljebb jutó spirálkörében azokhoz a gondolatokhoz, amelyek Gyarmathit, elődeit és kora kutató elméit is foglalkoztatták. *Nyelvmestere* azonban akár így, akár úgy, mindenképpen a magyar és az egyetemes nyelvtudomány egyik prominens, örökbecsű alkotása.

A NYELVHASONLÍTÓ

*„Sic jungemus Orientem
Occidenti, et Meridiem Sep-
tentrioni” —*

*„Így kötjük össze Keletet
Nyugattal, és Délt Észak-
kal”*

(Gyarmathi leveléből, me-
lyet a Stockholmi Tudós
Társaságnak írt 1796. júli-
us 15-én)

A nyelvhasonlítás sohasem volt öncélú (miként sokan gondolják), legkevésbé a XVIII. században. És sohasem volt olyan közfigyelmet felkeltő sem, mint éppen a XVIII. században.

A XVII. és a XVIII. század fordulójától kezdve egészen a század végéig, de olykor még azon túl is, elvont eszmék köreit járó filozófusok és hatalmas uralkodók,

évszázados hatású hivatásos tudósok és a legkülönbözőbb alkalmak szülte egyszeri alkotók vállvetve szorgoskodnak, hogy fényt derítsenek a népek és a nyelvek eredetére. E század, a XVIII. század az, mely e kérdés köré fonva az egyetemes történelmet — és a világot is — nyelvcsaládok szerint érzékeli és tárgyalja, beláthatatlan mérvű, máig ható művelődési (és politikai) következményeket indítva ezzel útra. Leibniz, Nagy Péter, II. Katalin (aki kilenc hónapon át sajátkezűleg másol kézíratos egybevető szójegyzéket), Schlözer, a szentpétervári akadémia, a poltavai svéd hadifogoly J. Ph. Strahlenberg.

a természettudós P. S. Pallas, a magyar származású csillagász jezsuita, Hell Miksa egyaránt részei e ma már nehezen érthető, sokszínű világnak.

A felvilágosodás e századában nemcsak a nyelv (a nemzeti nyelv), hanem a nyelvvel együtt a nyelvrokonság kérdése is része, mégpedig több ponton is a kor gondolkodásának.

Az első ilyen pont a kor divatos eszméje, az univerzalizmus, az egyetemesség gondolata. Be kellett bizonyítani, hogy a *ratio* egyetemessége eredetében is egyetemes, hogy az emberiség egy törőrl fakadt, s egyetemes az (ős-) története is. Mindezek felderíté-

séhez és igazolásához pedig a legjobb eszköz — ez Leibniz felismerése — a nyelvhasonlítás.

Ugyanakkor a kor erőteljes rendszerezésre hajló törekvéseinnek a szellemi légkörében Schlözerben támadt egy olyan gondolat is, hogy — miként a svéd botanikus Karl Linné a természet világát — osztályozni kellene a népeket is. Ez pedig Schlözer szerint legcélszerűbben a nyelv alapján végezhető el. (E következtetés minden zsenialitása ellenére csakhamar a nép és a nyelv azonosságának a téves elvéhez, és — éppen a magyarság eredetének a kérdésében — már a század folyamán számos buktatóhoz vezetett.)

Meglehetősen régi tapasztalatok és ismeretek is közrejátszottak azután abban, hogy e rendszerező törekvésben — tudva vagy ösztönösen — megszületett a nyelvi típusok felfedezése is, melyeket az ismeretek e kezdeti stádiumában jórészt az egyes nyelvcsaládokkal tartottak azonosaknak (pl. „Európai Nyelvek” = az indoeurópai nyelvcsalád ismert nyelvei, az indoeurópai — [flektáló] prepozíciókkal, nyelvtani nemmel stb. élő — nyelvtípus).

E sokágú gondolatok azután belopództak az általános nyelvszemléletbe és a nyelvművelés normatívái közé is: eszményi, helyes az, ami az univerzálissal

azonos, vagy ahhoz közeli. Ami „nemes” múltú és rokonságú, illetőleg ami régi, ősi, *eredeti*. Ily módon a nyelvrokonság ismerete a XVIII. században hozzátartozott a nyelv, az anyanyelv ismeretéhez. Ez egyúttal a magyarázata annak is, hogy a nemzetté válás korszakában miért válhatott a nyelv — a nemzeti nyelv ügye — mellett a nyelvrokonság kérdése is joggal életbevágó, hazafias érzelmeket is felbuzogtató sorskérdéssé. Különösen a külső és belső bajok és veszedelmek özönétől terhes magyar földön.

E gondolatok majd mindegyikét — természetesen a magyar kapcsán — megtaláljuk a korabeli

hazai munkákban is. A *Debreceni Grammatika* többek között így ír: „a Magyar Nyelv, mely a Napkeleti Nyelvek természetével bír, ha a Napnyúgati Nyelvek formájába öntődik, oda lesz az annak minden szépsége ereje és tisztasága” (DebrGr. XX. 1.). Hasonlóképpen vélekednek az első magyar tudományos társaság, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság reprezentatív kiadványának, „A’ Magyar Nyelv-Mívelő Társaság’ Munkáinak első darabja” (Szeben, 1796) című tanulmánykötetnek a szerzői is: „A’ Magyar Nyelv eredetére nézve Napkeleti lévén, tudni kell elsőben közönségesen a’ nap-keleti

's nap-nyugati [indoeurópai] nyelvek között való különbséget; azután azt-is, melly a' Magyar 's más nap-keleti nyelvek között vagyon, ezek közzül, mellyik a' Magyarnak közelebb vagy távolabb való Attyafia, eredeti-é, vagy fzármazott, 's mellyiktől?" (i. m. 119.). Egy másik helyen pedig szép ejtése [hangzása] miatt a tudós író „... a' Magyar Nyelvet... az Eredeti Nyelvtől, akár mellyik vólt légyen az, nem mezfzfe való atyafiságu Nyelvnek tartani... bátorkodik" (i. m. 5.). Eléggé általános, bár nem kivétel nélküli követelmény, hogy egy valamire való „nyelvmesternek" (nyelvtannak) fel kell ven-

nie és ki kell fejtenie, hogy nyelvünknek „mi nyelvatyafisága van””. (Határozat a Társaság 1797. november 14-i jegyzőkönyvéből.) A legpregnansabb megnyilvánulások egyike e körben Gyarmathi megjegyzése — *o sancta simplicitas!* —, mely a magyarlapp nyelvrokonság megismerését azért is fontosnak tartja, mert ez a magyaron kívül szükséges a *lappok* nyelve „kimivelésére” is (Gyarmathi levele, melyet 1796. július 15-én a Stockholmi Tudós Társaságnak írt).

A nyelvrokonság ismerete a XVIII. században hozzátartozott a nyelv, az anyanyelv ismeretéhez.

Az eddigi nyelvtudománytörténet sugallta benyomásaink alapján esetleg könnyen hajlamosak vagyunk arra gondolni, hogy mindez a XVIII. században csak távoli jámbor óhaj volt. A behatóbb ismeretek azonban ennek éppen az ellenkezőjéről vallanak. A XVIII. század derekán ugyanis a magyar nyelv rokonságáról *in statu nascendi* általában tudtak már mindent, amit e kérdésről a lényegét illetően egyáltalán tudni lehet.

Először is: ismert volt a finn-ugor rokonság teljes köre. (E felfedezést J. Ph. Strahlenberg nevéhez — 1730 — szokás kapcsolni.) *Expressis verbis* többen

is (G. F. Müller, J. E. Fischer, A. Schlözer) kijelentették már, hogy a magyar, a vogul és az osztják nyelv közelebbi rokonságban áll egymással, azaz: latens formában tudomásuk volt az ugor nyelvek szorosabb összetartozásáról. Másodszor pedig módszerbelileg is helyesen gondolkodtak. Leibniz óta alkalmazták a történelmi kritérium elvét. Fischertől kezdve többé-kevésbé számoltak már a szabályos hangmegfelelés törvényével, és már jó ideje — a héberrel való rokonítástól kezdve — hangoztatták a nyelvtani elemek összehasonlításának a fontosságát is. Nem volt ismeretlen számukra a történeti változások

ténye sem. A szóhasonlításban pedig messze túljutottak az eredeti szókincs és a jövevényszavak közötti különbségtevésen. Harmadszor pedig — jobbára már a század vége felé — megszületnek a magyarság őshazájára vonatkozó első elméletek is, köztük a Jaik (az Urál folyó) menti őshazaelmélet is (Schlözer révén), mely nézet talán nem is esik messze az igazságtól.

Talán még a felsorolt tényeknél is többet mond, hogy megközelítőleg száz műből áll az az irodalom, melyet pusztán a XVIII. században közvetve vagy közvetlenül a magyar nyelv rokonságának a kérdéséről összeírtak!

Teljesen jogos és érthető tehát Sajnovics Jánosnak az az 1770-ben, a *Demonstratió*ban tett megjegyzése, hogy a lapp és a magyar nyelvek rokonságára vonatkozó nézete „nem is olyan új” („manifestum puto, Affertum meum . . . non ita novum esse”) (i. m. 129). De még Schlözernek az az 1797. november 19-én keltezett nézete is helyénvaló, mi szerint ő már 41 évvel azelőtt Ihrével együtt Uppsalában a magyar és a finn rokonságáról — „völlig überzengt” — teljesen meg volt győződve.

Valamelyest máshogyan állt a helyzet a nyelvrokonság megítélésében az érdekelt helyen, ponto-

sabban az érdekelt helyek egyikén, magyar földön. Itt ugyanis *megoszlottak* a vélemények (de távolról sem oly egyoldalúan és drámai módon, ahogyan azt a legutóbbi időkig úton-útfélen beállítani szokás volt). A különböző hazai véleményeket jól tükrözi a Erdélyi Nyelvmívelő Társaság már idézett kiadványa, mely szinte leltárszerűen számot ad a korabeli, az 1793—1796-os években uralkodó nézetekről. A munka „A' Magyar Nyelv' Tulajdonságairól” című részben a következőket írja: „a' Tudosok . . . , kik Nemzetünk régi eredetének vizsgálásában izzadnak, nagy kérdésben forogván, hogy vallyon

a' Magyarok' Elei Északrol *Iuhoria*
Tartományából, vagy szomszéd-
ságából jötteké-bé, a' *Finn*
és *Lappon* Nemzetekből szakad-
ván-ki, vagy pedig Déli Asiából
jövén a' Hunnuszok maradéki 's
Törökök, Tatárok, vagy Munga-
lok Attyafiai légyenek..." Majd
a felmérést így folytatja: „Tudos
Hazafi *Beregszászi Pál* Uram...
a' mult 1794-ben a' Magyar és
Persa nyelveket egybe hasonlítván”
érdemeket ért el. Ezután előhoz-
za a „'Sido nyelv” s „más Nap-
keleti Nyelvek” kérdését, de a
velük való kapcsolatot elhárítja.
Végül pedig így nyilatkozik:
„... Törvényeit a' Magyar Nyelv
nem más Nyelvtől hanem egye-

dül 's egyenesen a Természetéből
veszi . . .”

Amint látjuk, a XVIII. században a magyar nyelvrokonságot illetően ismeretekben és nézetekben nem volt hiány. Csak mindezekben a mélység és a megnyugtató, az egyértelmű döntéshez szükséges teljes bizonyosság hiányzott. Ezt az európai tudományosság a finnektől, a svédektől (a Svédországban élő lappok miatt), de leginkább a magyaroktól várta. Főként azért is, mert a magyarság rejtelmesnek tűnő keletről való származása, a magyar nyelvnek Európa nyelvei közötti idegensége mindig is élénken foglalkoztatta a tudós közvéleményt.

(Schlözer be is vallotta, hogy a magyarság eredetének a kérdése egész életében izgatta őt.) Az pedig csak olaj volt a tűzre, hogy a magyarok egy része — köztük talán a leghangosabb, Gyarmathi egyik barátja(!), Beregszászi Nagy Pál — tüntetőleg negligálta a magyarság eredetére vonatkozó korszerű tudományos erőfeszítéseket és eredményeket.

Az 1790-es években tett külföldi kezdeményezések közül kettő különösen jelentős. Az egyik a Magyarországon született cseh Josef Dobrovský, a másik pedig a Milánóban élő német családból származó Joseph Hager nevéhez fűződik. Dobrovský, a szláv össze-

hasonlító nyelvtudomány atyja, az 1792-es svéd-, finn- és oroszországi útja során *közvetlen* tapasztalatokat szerezve a finn és a lapp nyelvről, ebbéli benyomásairól 1793. február 8-án levélben beszámol Ribay Györgynek. Finn—magyar egyezéseket is közöl, s buzdít, hogy a magyar tudósok közül valaki a rokonság kérdésében vegye fel a kapcsolatot a finn H. Porthannal.

A levelet a Magyar Hírmondó 1794. április 25-én a „Tóldalék”-ban a szélesebb körű magyar nyilvánosság számára *közzéteszi*. A közlésnek folytatása lesz: Verseghy Ferenc 1794. május 13-án értekezésszerű levélben felkeresi

Porthant. Sajnos a sokat ígérő kapcsolat Verseghegynek még ugyanabban az évben, a jakobinus összeküvésben történő letartóztatása miatt megszakad. Dobrovský — és a Magyar Hírmondó — e ténykedésének a finn—magyar kapcsolatok kezdeményezésén túl más haszna is volt: a nyelvrokonság bizonyításában a szóegyezések helyett ismételten a mondatbeli egyezések mondanivalójának a fontosságát helyezte módszertanilag előtérbe.

1796-ben Dobrovský útiélményeit a német nyelvű „Literarische Nachrichten . . .”-ben is megjelenteti, Európa-szerte felhíva ezzel újból a finnugor nyelvrokonításra a figyelmet.

Egészen különös hatást vált ki e téren Hagernak az 1793. évben kelt írása, a *Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappändern, wider neue Angriffe der Sainovitsischen Abhandlung* [Új bizonyosságok a magyarnak a lappokkal való rokonságáról, a sajnovicsi értekezés elleni új támadásokra]. Hager, aki Hell Miksa révén jutott a kérdéssel ismeretségbe, mint könyvecskéjének furcsa címe is céloz rá, okosan és sok szellemességgel száll szembe a Sajnovics és Hell halála (1785, illetve 1790) után lábra kapott, a lapp—magyar rokonítást támadó hazai nézetekkel (főként Kalmár *Prodromusával*, továbbá az 1792-

ben, Pozsonyban megjelent *Babuk* . . . című röpirat szerzőjével). A nyelvészetileg sem érdeemtelen, jól tájékozott írás felkavarta a kedélyeket: ismét felelevenítette a lapp—magyar kérdést. Munkáját mindenki, aki a magyarság rokonításában a korban szerepet játszik, ismeri és megemlíti.

Mind Dobrovský, mind Hager nézetei tudomására jutnak Gyarmathinak is, akinek az *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* ez idő tájt látott napvilágot.

Gyarmathi nem pihen meg addigi sikerei babérjain, hanem már nyelvmestere befejező, 101. paragrafusában hitet tesz további nyelvész-elkötelezettségéről: „Ezek

's más Grammatikához tartozó jegyzékeim, még csak első kezdetei iparkodásaimnak; de nem szünöm-meg holtig újabb újabb e'féle szaporításokkal öregbiteni a Magyar nyelvet, minthogy a'ban a' foglalatosságban, a' melly Nemzetem nyelvét gyarapítja, legfőbb gyönyörűségemet találom."

Újabb „efféle foglalatossága” tárgyául ekkor Gyarmathi a magyar nyelv rokonságának a kérdését választja.

Bizarr — de jellemző és igaz — a párhuzam: Gyarmathi a finnugor nyelvrokonság felé ugyanazt az utat járja be, mint amilyent a léggömb-ügy kapcsán tett meg: elutasítja, kételkedni

kezd benne, majd „megcsinálja”.
1794-ben a *Nyelvmesterben* a magyar nyelvnek a „napkeleti nyelvek” vagy az „európai nyelvek” közé való tartozásának a kérdése során az előbbieket mellett foglalva állást fejtegeti, hogy a magyar „sok dolgokban hasonló, a’ Sido, Káldéai, Samaria, Syriai, Coptica, Szeretsen, és Arabiai Nyelvekhez”. Hivatkozik Oertelius *Harmonia Lingvarum Orientis, cum Occidentis* c. művére, Otrokotsi Foris Ferentz *Origines Hungaricae* és „az álom láto” Kalmár György *Prodromussára*, mondván, hogy azok, akik „ezen hasonlatosság vizsgálásába mélyebben bé tekinteni akarnak”, azok e munkákban ott

erre nézve kellő eligazodási lehetőséghez juthatnak. Ezután a kérdést a maga részéről eléggé radikálisan le is zárja: „Ezen hasonlóság kifejtegetésébe nekem bé ereszkednem szükséges nem volt, mert a' tanulók a'ból kevés előmenetelt vennének, ugymint a'kik az említett Nyelveket épen nem tudják” (i. m. XIII). 1796-ban következik be Gyarmathi részéről a második lépés. Gyarmathi 1796. július 15-én levelet küld a Stockholmi Tudós Társaságnak, melyben kéri, hogy velük kapcsolatba léphessen. Levelébe a magyar nyelv „ige nélküli” (névszói állítmányú) mondatszerkesztő képességét példázandó a következő

példaszöveget illeszti be: „Vallyon olyan é a' Lapponok nyelve, mint a' Magyaroké? Kéttséges. Valamig a' Lapponok könyvei nem bővebbek, mint édig, és nem könnyebben találhatók, ádig ezen hasonlatosság előttünk tsak mese. Minden igyekezetem tehát, a ' Stokholmi tudos Társasággal valo megesmerkedés, melynek Könyvtárja kéttségkivül tellyes sok rég Lapponi könyveckel, mellyeknek velünk leendő közlése, nem tsak a' Magyar nyelvnek, de még a Lapponokénak is világosítására, és kimivelésére Szükséges.” (A levél a svéd Literatur-Tidning 1797. évfolyamának 496—524. lapjain nyomtatásban is meg-

jelent, minthogy címzettje, J. Ihre nyelvtudós, akitől Gyarmathi segítséget várt, meghalt.) A harmadik, a sort teljessé tevő lépésre 1797-ben kerül sor, amikor belefog a finnugor nyelvrokonságot bizonyító, nagy nyelvhasznító munkája, az *Affinitas* . . . megírásába.

Gyarmathi nyelvbúvárló készségének és képességeinek most már a nyelvhasznítás terén történő valóra válását — ismét, mint annyiszor Gyarmathi életében — szerencsés módon tették lehetővé életének és a kornak egyes, sorszerűen egybejátszó eseményei. 1794 novemberében ugyanis az történt, hogy a népes Bethlen-

család egyik ifjú tagjának, az 1777-ben született Bethlen Eleknek a nevelőjét, id. Szilágyi Ferencet, a kolozsvári református egyház lelkészévé választották. Az ifjú mellé ekkor gyámja, Bethlen Pál, erdélyi királyi táblai elnök Szilágyi utódjául a már a másik Bethlen-ág, a Bethlen Gergely és utódai szolgálatában álló s a gyakorlati tudományokban (pl. a matematikában) is jártas Gyarmathit nyerte meg. Gyarmathi így lett Bethlen Elek úrfi mentora, idősebb barátja és nevelője.

A család csakhamar úgy döntött, hogy a reményteljes ifjút Gyarmathi és egy inasdiák, Fogarasi Sámuel kíséretében német

egyetemre, Göttingába — a kor legrangosabb, legdivatosabb és egyben legkorszerűbb *universitasára* — küldi tanulni.

Nagy nekiveselkedések után 1795. december 15-én, egy keddi nap délutánján kelnek útra Kolozsvár — Zilah — Debrecen — Pest — Győr — Pozsony — Bécs — Prága — Drezda — Lipcse — Jéna — Weimar — Erfurt — Gotha — Göttinga útvonalon, jó négy hónap múlva 1796. április 25-én meg is érkeznek Göttingába.

Mégpedig abba a Göttingába, melynek egyetemét August Ludwig Schlözer (1735—1809), korának talán leghíresebb és legnagyobb eszmei-szervezői hatású tör-

ténésze, a század utolsó harmadában a (kelet-)európai s benne a finnugor néptörténet kutatásának a központjává tette. Részben személyes tehetségével, részben az által, hogy előbb 1755—1759 között Stockholmban és Uppsalában, majd 1761-től 1769-ig Szentpétervárott tartózkodva, ahol az akadémia történészprofesszora címig vitte, megismerkedett mindazzal, amit a svéd és főként az oroszországi tudományosság — a svéd J. Ihrétől (1707—1780) a cári család tagján, V. N. Tatyiscseven (1686—1750) át az orosz akadémikus J. E. Fischerig (1697—1771), a Nestor krónikától a II. Kamcsatkai expedícióig (1733—

1743) — e kérdésben összehordott. Göttinga potenciális jelentőségét csak növelte még a város 1737-ben alapított egyetemének, a Georgia Augustának a bámulatos könyvtára, melyről a kortárs Goethével az élen azóta is mindenki, aki ott megfordulhatott, csak elismeréssel nyilatkozik. A hosszú sorban többek között egy XVIII. századi erdélyi magyar diák, Kis János is: „Nékem leg-alább, egyik fő gyönyörüségem *Göttingában*, a' Királyi [Egyetemi] Könyvtár. — — Minden időbeli, 's minden Országból nagy Embereknek munkáikhoz hozzá juthatok itten” (Magyar Hírmondó, 1792. II. 297.). — A könyvtár XVIII. szá-

zadi gyűjteménye ma is páratlan a világon.

De Göttingában volt az akkor a J. C. Gatterer — az *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie* [Bevezetés a szinkron egyetemes történetbe] (Göttinga, 1771) nagyhírű szerzője — által vezetett Történeti Intézetben a szentpétervári J. E. Fischer kéziratos etimológiai szótára („das wichtige MS. des seligen Prof. *Fischers* in *St. Petersburg*” — Schlözer szavai), minden időkből a finnugor (uráli) szóhasználat szegletköve, a *Vocabularium Sibiricum*, melyet Schlözer kérésére Fischer 1767-ben küldött el a göttingai intézet számára.

Gyarmathi még Göttinga felé tartva Drezdában megismerkedett J. Chr. Adelunggal, a nemzetközi rangú nyelvészrel s Jénában a „nagy Büttnerrel”, aki „egy véghetetlen lingvista”. Göttingába érve pedig alighogy beiratkoztak az egyetemre — 1796. május 2-án —, ismeretséget kötött majd minden jeles ottani tudóssal, köztük Schlözerrel, Gattererrel, Spittlerrel (szintén történész, magyar történelmet is ad le) s nem utolsósorban a könyvtárral. Gyarmathi ritka szellemi fogékonyságára vall, hogy szinte azonnal ráérez a nagy lehetőségeire: „Mikor tehát ennyi Historiai segedelmekkel, és a' Bibliothecá-

val is így körül vétéve vagyok; vallyon nem lehet é egy igen érde- mes Magyar Historiát várni töl- lünk” (1797. január 19-i leveléből).

Gyarmathi élt is a lehetőséggel s bár nem magyar históriát, de a Lappföldről, a Szibériából Szent- péterváron át futó, Göttingában ta- lálkozó szálak csomópontján az Er- délyből jött „Tranfilvanus. Med. Doctor. SAMVEL GYARMAT- HI” megírta a XVIII. század utolsó évének, 1799-nek az évszámát viselő nagy hírre szert tett nyelv- hasonlító munkát, az *Affinitast*.

A kor tudományosságának, a latinnak a nyelvén megírt mű tel- jes címe: *Affinitas Lingvae Hun- garicae cum Lingvis Fennicae ori-*

ginis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica, comparata. Auctore Samuele Gyarmathi medicinae doctore et Societatis Scientiarum Gottingensis sodali correspondente nec non Societatis Naturae Curiosorum Jenensis Socio. Gottingae, Typis Joann. Christian. Dieterich. 1799. Azaz: A magyar nyelvnek a finn [finnugor] eredetű nyelvekkel való rokonsága nyelvtanilag kimutatva. Továbbá a tatár és a szláv nyelvek szójegyzékei a magyarral egybevetve. Szerzője Gy. S., orvosdoktor, a Göttingai Tudós Társaság levelező tagja, a Jénai Természeti Ritkaságok Társaságának a tagja.

Göttingában, J. Chr. Dieterich betűivel, 1799-ben.

A tudományos közfelfogással ellentétben az *Affinitas* nem egységes mű. Valójában egy szerzőtől származó, rokon témakörökben mozgó tanulmánygyűjtemény, mely két affinitasból, egy observationesből (megfigyelésekből) és három appendixből (függelékből) áll.

A nagy hírű munka e sajátos szerkezeti sokféleségének az oka jórészt létrejöttének a megglehetősen változatos körülményeiben rejlik.

Gyarmathi Göttingában alig térül-fordul, máris a lapp kérdés kezd foglalkoztatni. Ebben sok

egyéb ok mellett bizonyára nagy szerepe lehetett annak, hogy 1793-ban Hager neves tanulmányában Sajnovics János (1770) nyomán a lapp—magyar nyelvazonosításnak a kérdését ismét élesen az érdeklődés előterébe állította. (Gyarmathi Sajnovics *Demonstratio*ját már ezt megelőzően is ismerte. *Nyelvmesterének* a 120. lapján idéz is belőle. Jellemző viszont, hogy a munka címét akkor még igen pontatlanul adja meg!) Gyarmathi 1796. július 15-én — éppen 45. születésnapján — egy váratlan, alkalmi postával levelet is ír lapp ügyben a svéd lappológus Ihrének, Schlözer egykori tudós beszélgető társának. Ekkor

e kérdésben ennél tovább — úgy látszik — még nem jut. Annál sokkal többre utal viszont az a közlése, melyet az 1797 tavaszán Koppenhágába tett tanulmányútjuk után levélben Aranka Györgynek, az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság titkárának tett: „A Társaság Munkáját nagy örömmel vettem, és a Bálticum Tenger közepén nagy gyönyörűséggel olvastam, utra vivén magammal” (1797. május 25.). A munka, amelyet Gyarmathi említ, az a munka, amely a magyar nyelv-rokonság kérdésének akkori — tőlünk is már idézett — állását is részletesen tárgyalja! Valószínűnek tűnik, hogy Gyarmathi

ennek utána kezd *Affinitásának* — ezen belül is, az elsőnek, a lappmagyar nyelvrokonságot tárgyalónak — az írásába.

Gyarmathi munkájának a kéziratát — talán inkább: a mű fogalmazványát — 1797 őszén, véleményét kérve, odaadja Schlözernek (aki „hozzám igen jó”, amint azt Gyarmathi Schlözerről már 1796 decemberében kinyilvánította). A világhírű történészprofesszor a kérést örömmel fogadja, és teljesíti is.

Schlözer a Gyarmathi munkájára tett megjegyzéseit hét pontban adja elő. Ezek a következők: I. A munka címében az előzetesen írt *Lapponica* helyett, legyen *Fen-*

nica. II. Sokkal több nyelvi anyagunk (*Biblia*-fordítás, szótár, nyelvtan) van finnből, mint lappból. Ezért a finnel többet kell foglalkozni. III. Az említett okból javasolja az észti nyelv tanulmányozását. (Ad is hozzá egy észti nyelvű *Bibliát* és „egy jó észti nyelvtant”.) IV. Kiemeli, hogy a magyarra nézve a lappnál fontosabb a magyarral közeli keleti rokon nyelvek, a *cseremis*z, a *votják*, a csuvas (ez tévedés!) és főleg a *vogul* vizsgálata. Az első három nyelvhez nyelvtanokat is mellékel, a vogulhoz pedig szójegyzéseket. Felhívja a figyelmet a Pallas-féle nyelvhasználó szótárra és Fischer Göttingában levő kéziratosa voca-

buláriumára. V. Említi, hogy maga is régóta végez nyelvhasonlító munkát, melynek során azt tapasztalta, hogy az egyes nyelvi elemek a különféle rokon nyelvekben különféleképpen fordulnak elő. Pl. ilyen a melléknév fokozása az észtnben, a lappban és a magyarban. A VI. és VII. pont őstörténeti: a magyarok őshazája a Jaik [ma az Urál folyó] mellett volt („Am *Jaik* ist ihr Platz . . .”).

Schlözer tanácsainak birtokában Gyarmathi lázas, és egyre gyorsuló tempójú munkába kezd. Hogy az első, a már elkészült részt módosítja-e, kiegészíti-e, nem tudjuk, de sejtjük. Kétségtelen viszont, hogy ekkor írja meg az

észt részt. (Ez lesz a „második” affinitas.) A kapott nyelvtanok és szójegyzékek anyagából pedig az *Observationest* és részben az *Appendixeket* fogja közzétenni. A kedvező bírálaton felbuzdulva nagy, megfontolással teli ambícióval váltja valóra újabb nyelvészeti célkitűzését: a magyar nyelv „északi” rokonsága igazságának a megvizsgálását.

Nyelvhasználat elmélete ma is elgondolkodtató: nem átabotában, s nem a nyelvek kusza egészét akarja a hasonlóság („similitudo”), illetőleg a rokonság („affinitas”) szempontjából szemügyre venni, hanem a nyelvek egyes, a nyelveket meghatározó, fontos,

karakterisztikus vonásai („momenta”) szerint. E vonások, „momentumok” még megfogalmazásukban is jószerével azonosak azzal, amit Gyarmathi a *Nyelvmesterben* a magyar nyelv kapcsán „rövideden” előadott „tulajdonságok”, illetőleg „Nyelvünknek . . . rejtékben hevert kintsei . . .” alatt elősorol. Gyarmathi ebbéli tudatosságára és tervszerűségére mi sem jellemzőbb, mint hogy e „tulajdonságokat” nyelvtanából — „ex Grammatica mea Hungarica” — latinra lefordítva beleveszi neves, Stockholmba küldött levelébe is!

Gyarmathi szerint a magyar és az „északi” nyelvrokonságot

a következők mutatják (nem szó szerint idézve, P. Balázs János kollégám baráti tolmácsolása segítségével): *Primo*. A főnevek és a melléknevek végződése, melyek ezeknek bizonyos jelleget és jelentést adnak (értsd: a főnév- és a melléknévképzők). *Secundo*. A (fő)-névragozás és a melléknév fokozásának a hasonlósága. *Tertio*. A névmások, különösen pedig a névszók és a névutók személyi hovatartozását kifejező elemek (értsd: a birtokos személyjelek). *Quarto*. A birtokjelek. *Quinto*. Az igeragozás és az igeképzés, melynek a sokrétűségében a lapp és a finn a magyart is felülmúlni látszik. *Sexto*. A határozószók,

elsősorban a névutók természete, és az, hogy ezek számban és személyben mintegy birtokszóként ragozódnak. *Septimo.* A szavaknak mondattá való szerkesztése („*Syntaxis vocum*”). *Octavo.* Nagy számú szókincsbeli egyezés, mely érv csak utolsóként jöhet (számára) számításba. Végül pedig *Nono.* Bibliai helyek (szövegek!) összehasonlítása, mely módon a legtöbb szó hasonlítása sokkal könnyebb és világosabb, mint szótárak és grammatikák segítségével (*Praefatio XII—XIII*). Ezekhez a gyakorlatban Gyarmathi még hozzáveszi a számnevek, a létige és az igenevek megvizsgálását is.

Gyarmathi műve első tanulmányának („Fasciculus primus”) a címe *Affinitas linguae Hungaricae cum Lapponica* . . . lehetett. E résznek valójában *nincsen* címe. Ennek valószínűleg az az oka, hogy Gyarmathi Schlözer javaslatára a „Lapponica” szónak a „Fennica” szóra való kicserélésével ebből vagy valami ilyenféle címből alakította ki a műve egészének — már idézett — címét.

E rész — a mű legterjedelmesebb darabja (i. m. 1—121., 366—377.) — azon ismert korabeli (téves) felfogás alapján, hogy a lapp és a finn egyazon nyelv, első olvasásban azt a látszatot kelti, hogy benne Gyarmathi a lappnak

és a finnek a magyarral való egyezéseit tárgyalja. De ez inkább csak annyiban igaz, hogy e fontos részben a nyelvtan és a szókincs tekintetében szinte kizárólag a lapp, a szövegegybevetésében pedig a finn nyelvet elemezgeti.

Az első résznél jóval rövidebb, de messzemenően egységesebb a második (i. m. 123—174., 377.), a második „affinitas” („Fasciculus secundus”), melynek önálló címe: *Affinitas Linguae Hungaricae cum Esthonica grammatice demonstrata* [„A magyar nyelv rokonsága az észttel, nyelvtanilag bizonyítva”].

A harmadik rész (i. m. 175—220.) felemás. Néhány lapja (180—

188.) nyelvtani egyeztetés, a többsége pedig szóegybevetés. Kissé terjengős címe *Observationes circa septem Linguas, Fennicae originis uti sunt: Lingua Vogulica, Votjakica, Tschuvaschica, Tsceremissica, Permica, Sirjenica, Morduanica. His adnexa sunt Vocabularia, Linguas has illustrantia*. Azaz: „Megfigyelések hét finn [finnugor] eredetű nyelv körében, melyek a következő: vogul, votják, csuvas [melyet többek között ő is tévesen idetartozónak vél], cseremisz, permják, zürjén [e két utóbbi csak nyelvjárásiilag tér el egymástól] és mordvin. Mellékelve hozzájuk szójegyzékek szemléltetésükre.” E részben a címben jelzetteken túl-

menően szép számú osztják és szamojéd, szórványosan pedig más (pl. grúz, román stb.) nyelvekből vett szóegyeztetés is van.

A könyv közepe táján (i. m. 221—242., 377—380.) *Appendix I.* [Függelék] alatt *Vocabularium Tataricum* [Tatár szójegyzék], „tatár”-magyar szóegyeztető jegyzék és egy kis nyelvtani egybevetés következik, egy remek kis elméleti fejtegetéssel együtt (i. m. 231—232., továbbá 241—242.), melyben azt bizonyítja, hogy a „tatár” és a magyar nyelvek közötti egyezések nem köztük levő rokonságból fakadnak, hanem megfelelőik csak kölcsönzések a magyarban. A hátralevő, mintegy

szük félkönyvnyi rész, az *Appendix II.* (i. m. 242—380.), tartalmilag kettős. Egyrészt (242—288.) II. Katalin orosz cárnőnek P. S. Pallas szerkesztésével készítettett összehasonlító szótárát mutatja be, majd tekintélyes szóanyagot is közöl belőle — közte a számnevek bemutató táblázatát is — a magyar szókészlet ősi finnugor, jövevény török („tatár”) és szláv eredetű rétegei bizonyosságául, másrészt *Vocabularia comparativa Linguarum Slavicae originis . . .* [Szláv eredetű nyelvek összehasonlító szótára . . .] címen (i. m. 288—380.) különböző szláv nyelvek (orosz, szerb, cseh és lengyel) közszavait, nagyobbára a gazdasági élet és a

technika köréből vett szakszavait veti egybe a magyarral (de egyéb nyelvekkel is). Közben két lapnyi terjedelemben felsorol magyarországi és erdélyi szláv eredetű földrajzi neveket is.

Az *Appendix III.*-ban Gyarmathi Schlözernek az *Affinitas*-sal kapcsolatos levelezéséből tesz néhány passzust közzé (i. m. 380—387.). E lapok az *Affinitas*nak nem minden kinyomtatott példányába kerültek bele).

Az *Affinitast* és számos tételét a későbbi korok szigorú finnugor nyelvhasznító szaktudósai inkább vitatták, mintsem dicsérték. Bár Gyarmathi erre az utóbbira az előbbinél jóval inkább rászolgál.

Mindenekelőtt azért, mert nyelv-
hasonlításának középpontjává terv-
szerű következetességgel a nyelv-
tani elemek vizsgálatát tette. Mun-
kájában számos nyelvtani elemünk
rokonságát ismerte fel, többét
elsőként e tudományág történe-
tében: képzők azonosságát (pl. a
d sorszámnévképzőét, a *-ni* főné-
vi igenévképzőét), jelek egyezé-
sét (pl. az *-m* és a *-d* személyjelekét),
szótani elemek közös sajátosságait
(pl. a rokon nyelvekben a létige
van és *lesz* típusú megoszlását),
és még sok mást. Felfedez több
vonzatbeli, mondatszerkezeti pár-
huzamot (pl. a „*nekem van*”-, a
„*habeo*”-szerkezetnek a rokon
nyelvekkel való közösségét). A

szóegyezéseknek (az etimológiának) nem tulajdonít perdöntő jelentőséget, mégis saját megfigyeléseiből és más kutatók (főként Fischer, Pallas, illetőleg Bél Mátyás) munkáiból százszámra sorol fel „rég” (finnugor) és „új” (jövevény) szavakat. Különösen érdekes e körben a számnevek szinte teljes egészének az egybevetése (i. m. 179—180., 288—289.). Mind az eredeti szavak, mind a jövevények modern összefoglalásaiban nem ok nélkül szerepel a szóegyeztető irodalomban számtalanszor az első helyen Gyarmathi neve!

Vizsgálódásaiból elvi következtetéseket is leszűr: világosan látja

a szavaknak mind a hangtani, mind a jelentésbeli, nyelvjárási és történeti változását (i. m. 53. kk., 92. kk.), a szókinckutatás történeti forrásértéket. Eljut egészen a „Wörter und Sachen” [„a szavak és a tárgyak”] művelődéstörténeti kapcsolata elve felismerésének a küszöbéig. A jövevényszavak elméleti kérdéseit majdnem teljes egészében akár még ma is az ő nézetei szerint lehetne elősorolni. Az *Affinitas* több helyén is tárgyalt jövevényszavakat összegezve és újakkal, valamint az újabb kutatások — Sándor István, részben J. Dobrovský — eredményeivel kipótolván jó másfél évtized múlva önállóan

is megjelenteti, a következő, beszédes címen: *Vocabularium in quo plurima Hungaricis vocibus consona variarum Lingvarum vocabula collegit S. Gy.* — Szótár, mellyben sok magyar szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli szokat rendbe szedett GYARMATHI SÁMUEL. Orvos doctor és a' Göttingai Tudós Társaság tagja. Bétsben. Zweck Bertalan betűivel. 1816. — E szótár mintegy ötezer szót tartalmaz!

Gyarmathi nyelvhasznító tevékenységének igen ötletes része a „szövegegyeztetés”: szólások-mondások egybevetése (mellyel élt már az ellenpárti Beregszászi is, Gyarmathinak „amicissimus”, legbarátibb barátja), fő-

ként pedig az *azonos tartalmú* finn, észt, illetőleg magyar nyelvű bibliai lokuszok hosszú oldalakon át történő szembesítése. Például (Gyarmathi közlésében, a közösnek tartott elemeknek Gyarmathi szerinti kurziválásával): (finn) „Ja *caicki jolla elaewae hengi oli*” — „Es Kiki (minden) a’ minek *eleven* lelke *vala*” (95.), „*mitä oikia Kätes teke*” — „mit jobb Kezed teve. (tevék. *ték.*)” (98), „Te *olettä mailman walkeus*” — „Ti *valátok világnak világossága*” (97.), „Minä *menen calaan*” — „én menek *halászni*” (116.), és utolsóként: „josta cohta wuoti *Weri ja Wesi*” — „mindjárt foja ki *Vér, és Viz*” (116.).

Régóta számon szokás tartani, hogy Gyarmathi a rokon nyelvi alakok közötti eltérést átmeneti hangalakok feltevésével próbálja érthetővé tenni. Például finn: *kiäl* [*kieli*] 'vox, lingua' ~ magyar: Ijel, Jel, Nyel, *Nyelv*, finn: *Cuulen* [*kuulen*] 'audio [*hall*-*lok*]' ~ magyar: Chulen, Chulom, Hulom, *Hallom* (i. m. 58.). Ezt a meggondolást már előtte is alkalmazták, többek között Sajnovics is. Elsőként pedig — legalábbis finnugor körökben — valószínűleg J. E. Fischer, a hangmegfelelések felismerésével. (Ez nem azonos azzal a jól ismert korabeli gyakorlattal, amikor is az egyes rokon nyelvi alakokat

a jobb egyezés kedvéért közelebb „hozták” egymáshoz s amit a későbbi kutatás a kornak joggal(?) eléggé fel is rótt.) Arról viszont még nem esett szó, hogy Gyarmathi nyelvhasznlító munkája során az indoeurópai nyelvészetet is megelőzve (ha ez ugyan bármiféle mércének számít) elsőként alkalmazott feltett (történeti), rekonstruált nyelvtani alakokat, sőt, paradigmát: „Paradigma antiquum” [régi paradigma (ragozási sor)] — „Paradigma hodiernum” [a mai paradigma] (i. m. 38—39.), illetve „Paradigma Esthonicum” — „Paradigma Fictum” (!) — „Paradigma Hungaricum” (i. m. 137—138.). Így többek között a

létige kapcsán a magyarban szerepeltet a „Paradigma antiquum”-ban egy „Vagyok. *Vagysz. Vagy. Vagyon. Van. Vagyék. Vagytam. ...*” és egy „*Valok. Valsz. Val. Valék. Voltam ...*” sort. Ezek és még más paradigmák reguláris alakjaiból származtatja a létige teljes mai alaksorát, a „Vagyok. Vagy. Vagyon. Valék. Voltam. ...” „Paradigma hodierna”-t. A teljesebb kép kedvéért álljanak itt még a létige észti—magyar egyeztető paradigmájának az első sorai (rövidített formában):

„Paradigma Verbi Substantivi
Sum [vagyok].

<i>Esthonicum.</i>	<i>Fictum.</i>	<i>Hungaricum.</i>
Olen	Volom	Vagyok
Oled	Volod	Vagy
On	Volon,	Van
	Von	
...		
Ollim	Volám	Valék
Ollid	Volád	Valál
Olli	Volá	Vala ...”

A tudományos értelemben vett nyelvhasználat a XVII. és a XVIII. század fordulóján a Leibniz által felvetett és általa útjára indított szóhasználati kezdődött. Gyarmathi *Affinitásával* a Leibniz felvetette szóhasználati-tól eljutott a módszeres nyelvtani (alakozási), s még tovább, a mon-

dattani egybevetés, a „nyelvtan-
hasonlítás” gondolatáig, s elvét
megközelítőleg egy teljes nyelv-
csoporton, az akkori európai tudós
érdeklődés középpontjában álló
finnugor nyelvcsaládon végig is
vitte.

Gyarmathinak az 1799-es év-
számot viselő műve a holland N.
Witsen 1705-beni *Noord en Oost
Tartarye* [Észak- és Kelet-Tatária]
című munkájától kezdve Dobrov-
ský 1796-ban megjelent írásáig
mintegy negyedszáz munka ta-
nulságaira épít. Munkája a XVIII.
századi nyelvtudomány módszerta-
nának magas fokú, előre mutató szin-
tézise. Kutatásai lezárnak egy kort,
eredményei és módszerei pedig e

korhatáron is túl hatva megmutat-
ták, hogy a nyelvhasználat, a Leib-
niztől kezdett évszázados út, to-
vább menve, *mások számára is*
járható. Gyarmathi *Affinitas Ling-
vae Hungaricae cum Lingvis Fennicae*
originis grammaticae demonstrata című
műve egy nagyon érzékeny fázi-
sában *része* lett az általános nyelv-
tudománynak és egyáltalán a tu-
dományos gondolkodásnak.

A MESZES HEGYE VÉN MESTERE

„*Párna paraplüi botom
Köpenyegem kalapom.*”

(Gyarmathi distichonja,
melyet mindig elmondott,
mielőtt hazulról elindult.
— Gyulay Lajos naplójá-
ból)

Gyarmathi még Göttingából való hazaindulása (1798. szeptember 19-e) előtt körültekintően gondoskodik műve, az *Affinitas* kellő terjesztéséről. Munkájáról előzetes közlés jelenik meg a „Lipsia Mess-Katalog”-ban, a lipcsei vásárcatalogusban. A frissen megjelent kötetből maga küld „ajándékba minden Nyelvtudósoknak” Párizsba, Koppenhágába, Stockholmba,

Tornióba (Lappföld), Turkuba, Szentpétervárra, Londonba, Rigába és természetesen német és magyar földre. Mégpedig azért, hogy az „igazságért” munkálkodva munkáját mind több szem lássa, mert — 1798. június 24-én Aranka Györgyhöz írt levelének tanulságos hasonlata szerint — „... a' mit egy szem nem lát, meglátja a' másik, és így addig megyen az elegyes buza a sok rostánn keresztül, míg utoljára gyöngytisztaságu lejénd.”

Az *Affinitas* fogadtatásáról Kállai Ferenc, Gyarmathi első életrajzírója, már két évvel Gyarmathi halála után, 1832-ben ezt írja: „Az *Affinitas* czimü könyve Gyarmathinak Európában hírt nevet szerzett.”

Még meg sem jelent a könyv, a göttingai híres „Gelehrten Anzeige” már kétszer is írt róla. A göttingai tudós társaság, a „Königliche Societät der Wissenschaften” pedig művéért levelező tagjává választja. Igaz, ebben része van Gyarmathi jó mineralógus hírének is, amiért őt előzőleg már a jénaiak is hasonló címmel tisztelték meg. E titulusait — köztük az éppen megkapott göttingait — Gyarmathi nagy büszkén rögvest a *Affinitás* címlapján is feltünteti.

Minden addigi (és későbbi) elismerésnél többet mond azonban, hogy Gyarmathi *Affinitását* a kornak szinte minden kompetens szakember kiválósága, a kor

összes vezető tudósa ismerte, és klasszikusnak kijáró elismeréssel nyilatkozott róla. (Magyar nyelvészeti mű ilyen publicitást a létrejöttét követőleg a kortársaktól azóta se igen kapott...)

A később márványtáblákra került nevek közül az első, aki Gyarmathi munkájáról — nyomtatott formában — elismerőleg nyilatkozott, A. L. Schlözer volt. (Véleménye magában az *Affinitás*-ban látott napvilágot, a mű *Appendix III.* részében.) Meglepően gyorsan, 1799-ben (!), követte őt két igazi nyelvész szakember, a kiváló és nagyhatású párizsi orientalista, Silvestre de Sacy (*Magasin encyclopédique ou*

Journal des sciences, des lettres et des arts, par A. L. Millin. IV année, tome sixième. Paris, An VII — 1799. 85—95.), és még ugyancsak 1799-ben, a cseh J. Dobrovský, az összehasonlító szlavisztika megalapítója (Allgemeine Literaturzeitung, Jena. H. 214—215 vom 6. July 1799.). Alig pár évre rá, 1806-ban szól róla a német J. Ch. Adelung is, a máig nevezetes *Mithridates* . . . szerzője, és 1818-ban az (indoeurópai) összehasonlító-történeti nyelvtudomány egyik alapvetőjeként ismert dán tudós, Rask Rasmus, aki Gyarmathi (és Sajnovics) műveit mindig csodálattal emlegette (vö.: „Udvalgte Afhandlinger” I: 112,

megjelent 1932-ben L. Hjeltslev kiadásában. Rask műve 1811—1814-ben íródott). Különböző levelezésekből pedig azt is tudjuk, hogy Gyarmathi nézetei általános elfogadásra találtak Oroszországban, a szentpétervári akadémiai körökben is.

Szomorú játéka a sorsnak, hogy amikor Gyarmathiról e rangos vélemények megjelentek, tudományos pályájának az íve — éppen olyan gyorsan, mint ahogyan felemelkedett —, székelyesen szőlva, már lehanyatlott volt.

Gyarmathi 1798 végén ismét Erdélyben van, és ismét Bethlen Gergelyék szolgálatában. 1800 és 1809 között „a' Zilahi Reformata

Oskola Professora". Majd ismét, most már 1830. március 4-én bekövetkezett haláláig, a Bethlenek adnak neki házuknál elfoglaltságot, életlehetőséget, barátságot és szállást.

De Zilah, Nagybún és Kolozsvár nem Göttinga. Még Pest sem, ahol vagy kétszer is megfordul. A XIX. század eleje sem az — különösen Erdélyben —, mint amelyek a XVIII. század lobogással teli utolsó évtizedei voltak. És Gyarmathi is már csakhamar átlépi hosszú élete hosszú öregségének a küszöbét.

Történelmileg e periódus a napóleoni háborúk zavaros korszaka. Ekkor a felvilágosodás honi,

autochton vonala megszakad. Megfelelő nemzeti keret híján előbbre lépni képtelen. A magukra maradó értelmiségiek, jórészt a XVIII. század felemás, városi-plebejus-kisnemesi eredetű polgárságának a tagjai, óriási erőfeszítéseik és kezdeti sikereik után belefáradva és kiábrándultan kicsinyes, jelentéktelen mikrokozmoszokba vesznek. A többször is idézett Kállai Erdélybe kerülve elkeseredve írja Kölcseynek: „Ne csudáld, ha kitanulok mindenből, ha elfelejtettem már írni is itt, hol az emberek csak isznak és kártyáznak.” Bólyai Farkas reális mércéjű szavai szerint: „... Nagyokat nem lehet álmodnunk...”.

Gyarmathi még Göttingából Erdélybe, Aranka Györgyhöz 1797. május 25-én így ír: „... nekem Feleségem Gyermekek a Haza, ezért élek halok. Ha tehát hasznát akarják venni létemnek; hatalmokban van, csak lelkesíttessenek” — *nem lelkesítették*. 1806-ban feloszlott az első magyar tudós társaság is, Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társasága, melynek Gyarmathi is „haszonvehető munkás tagja” volt.

Nyelvtudósi bűvárkódásait Gyarmathi itthon is folytatja. 1816-ban jelenik meg a magyar nyelv jövevényszavait tárgyaló, az *Affinitas* kapcsán már említett ismert munkája, a *Vocabularium*. De ez

értékes szóanyaga és nyelvművelő szempontokat is jó érzékkel érvényesítő szemlélete ellenére sem éri el előző munkáinak az egyetemes tudományosságban kivított szintjét.

Ahhoz, hogy Gyarmathi ismét kiemelkedő művet alkothasson — főként módszerben —, ahhoz már sem ereje, sem lehetősége nincsen. Hogy a nyelvhasználatban tovább léphessen, ahhoz el kellett volna utaznia a rokon népekhez. Nagy reménye, hogy I. Pál cár ebben segíti, már régen összeomlott. 1799. december 18-án „Petersburgbol Collegien Rath [kormánytanácsos] Koch Urtol” levélben arról értesül, hogy a cár-

nak nincs ideje, hogy Gyarmathi művével és az oroszországi (rokon) népekhez való utazásának a tervével foglalkozhassék. (A „Szovjetszkoje Finno-ugroveyenije”, a kiváló szovjet finnugor nyelvészeti folyóirat szerkesztősége viszont 1965-ben a folyóiratot Gyarmathi nevére és munkájára való hivatkozással indítja majd útnak!) Hátrányosan befolyásolja Gyarmathit az is, hogy életében nem akadtak sem tehetséges, rátermett társai, sem követői. Lelkes hívei, köztük első életrajzírója, Kállai (Kállay) Ferenc, akiből később akadémikus is lett, és Pánczél Pál — Gáldi László szerint „legfranciásabb nyelvújítónk” —

nem váltak számottevő személyiségekké. Kőrösi Csoma Sándornak pedig, akit Gyarmathi és baráti köre is nagy szeretettel pártfogolt, nem sikerült a Gyarmathi által sugallt terv szerint a finnugor népekhez eljutnia.

Gyarmathi öregedő kora ellenére ez idő tájt friss lelkesedéssel közeli viszonyba kerül Kazinczy Ferencsel, irodalmunk és a nyelvújítás nagy szervezőjével és Döbrentei Gáborral, a hamarosan megalakuló Magyar Tudós Társaság (a Magyar Tudományos Akadémia) első „titoknokával”. De ezek a sokat ígérő emberi kapcsolatok, sajnos, már nem hoznak Gyarmathi életében újabb

virágzást. Kazinczy Gyarmathinak a nyelvújítást is érintő, mérsékletre intő bírálatában — nem egészen igazan — gáncsoskodást lát. Döbrentei pedig 1820. augusztus 20-án Marosnémetiben Kazinczynak írt levelében véleménye kifejezéseképpen így ír róla: „Itt kaptam az öreg Dr. Gyarmathyt [Németiben]... A' 70 esztendő ember most éppen olly eleven, mint láttad. [Az utalás valószínűleg négy év előtti találkozásukra vonatkozik.] De őt semmi többé nem érdekli, csak a' szóegercsélés.” (Az *egercsél* ige a *Nagyszótár* és az *Új Magyar Tájszótár* adatai szerint székelyföldi szó, melynek jelentése: „a marháról mond-

ják, mikor kopár legelőn falevelet szed, ágak után jár, kapdos.”)

Gyarmathi már *Nyelvmestere* írása idején is — számos példamondata és tanszövege tanúsíthatja ezt — virtuóza volt a nyelvnek. Ez most öncélú játékoskodásba csap át. Egész leveleket, verseket ír csupa *e* magánhangzóval. (E passziója alapján hívja magát a Zilah melletti Meszes-hegységre való utalással a „Meszes Hegye Vén Mesteré”-nek. Többek között egyik ilyen, az ifjú Wesselényi Miklóshoz, a napóleoni idők egyik katonai megmozdulása alkalmából írt levelében.)

Különcségei miatt sokan ellene fordulnak, még tudósi hitelét is

kétségbe vonják. A legélesebben talán a *Himnusz* írója, Kölcsey Ferenc. Tőle származnak e többször is idézett sorok: „Ő [ti. Gyarmathi] is azon fejek közül való, kiknek a philologia nem egyéb, mint *elmefuttatás*.” (Az ilyen és más hasonló vélekedések forrása Gyarmathi nyelvtanának a deduktív jellegében rejlik.) És Kölcseytől ered ez is, mely vélekedésében igen-igen messze megy: „Ezen Crisiske bizonyosan hiszem, hogy egygy zilahi főtől került ki, ki *e* vocalison [magánhangzón] levelez, s verbum [igei állítmány] nélkül ír! Az illyen napkeleti fejektől én irtodzom” (Kölcseynek Kazinczyhoz írott levelé-

ből). Emberibb és igazabb Kazinczynak a Gyarmathi-képe, melyet az 1817. május 14-én Kölcseyhez írt levelében így foglal írásba: „Gyarmathinál szeretetremélőbb öreget nem lehet képzelni. Leteve a' M. Grammaticáról, csak botanikus, 's Rousseaui bölcs. Voltam vele 's igen megszerettem.” (Gyarmathi különösen cseresznyefáira volt büszke, s egész életében — különösen öregebb korában — nagyon szeretett furulyázni.)

Gyarmathi fiatalsága egybeesik a felvilágosodás, a reformkor korai szakaszával. Élete alkonyán a reformkor öregembere. A kor nagy feladataiból a maga részét

a kor nyelvi programjának a megvalósításában veszi ki, de e mellett még számos területen is ténykedik. Sokan polihisztornak, jeles felvilágosítónak, következetes reformernek tartják. Gyarmathi csakugyan mindig is érdeklődött a kor új gépei, technikája és azok hazai hasznosítása iránt. Erdélyben meghonosított két jobb minőségű burgonyafajtát is, amiért őt Zilah megye környékén „Professor Krumpli”-nak becézték. Miként fiatal korában is tüsténkedett volt a magyar színjátszás körül, ezt idősebb korában is megteszi. Ennek eredményeként Ziegler *Repressalia vagy a tromfot tromffal* c. „érzékeny játékát”

Gyarmathi fordításában az 1810-es évek elején Pesten többször is előadják. Lefordította — vagy inkább némi módosítással a saját neve alatt újra kiadta Gelei 1787. évi szövege nyomán — a kor jeles erkölcsnevelőjének és ifjúsági írójának, a német J. H. Campe-nak a *Robinzonádját*, és esetleg még egy másik, *Amerikának feltalálásáról* című munkáját is. (Közülük a *Robinzonád* kiadása miatt az elfogult utókor Gyarmathit vaskos plagizálással vádolta meg.) Campe körüli tevékenységét a magyar Hírmondó 1794. december 30-i száma — mindennemű plágium emlegetése nélkül — így nyugtázza: Gyarmathi Sámuelnek „kö-

szönhetjük az *Ifjú Robinzon* második *Kolozsvári* kiadását is, és a' *Kámpé Amérikájának* közre bortsátását."

Reformer tevékenységéről végrendelete zárószóiraiban maga is megemlékezik: „Göttingából én hoztam Erdélybe legelőbb a' sárga krumplit, az úgy nevezetett Zucker krumplit, mely mind a' Luftbalonnál, mind az első magyar tragoediánál becsesebb tárgy előttem”.

Gyarmathi e megjegyzésében nem tudjuk mi a több: életbölcse-sége-e vagy az irónia.

Mikor meghalt, a körülötte élők közül mindenki sajnálta. Egykori göttingai ismerősei pedig halála

után még sok-sok év múltán is érdeklődtek iránta. Hamvai Kolozsvárott nyugszanak a házsongárdi temetőben. De gondolatai ma is élnek szerte a világon az összehasonlító egyetemes és finnugor nyelvtudományban, melyeknek az alapvetésében a szerepe óriásokéhoz illő volt.

BIBLIOGRÁFIA

Gyarmathi Sámuel művei

Continuatio praelectionum Haenianarum, quam dissertationis inauguralis loco adnuente inclyta facultate medica in . . . Universitate Vindobonensi adnexis thesibus medico-practicis pro gradu doctoratus legitime consequendo exhibet. Viennae, 1782.

Ámerikának fel-találásáról, a' gyermekek' és az ifjak' kedvéért, Kampe J. H. által Németül irattatott hasznos és kedves Könyv, mellyel Némelly Hazájok' Nyelvében gyönyörködők Magyarra fordítottak. Kiadatott egy Kártával együt. Kolozsvár, 1793. (Névtelenül.)

Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Melly

irattatott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad
 Vármegye Orvofsa által. Első darab. A'
 Nagy Erdély Országai T. N. Rendek költsé-
 gével. Kolo'sváratt, Nyomtattatott Hochmeis-
 ter Márton, Tsásfz. K. Dicaft. Könyvnyomtato
 és priv. Könyváros Betüivel 1794. — Má-
 sodik darab. Kolo'sváratt, és Szebenben 1794.
 Ifjabbik Robinzon, mely a gyermekeknek gyö-
 nyörködtetésekre és hasznos multságokra né-
 metül Kámpe J. H. által-iratott Magyarra
 pedig Gyarmathi Sámuel által — fordítta-
 tott. Az Harmadik Német Ki-adás fzerint.
 Kolozsváratt. Nyomtatott a Reform. Kollé-
 gium betüivel 1794. esztend.
 Ujj Proba a' Magyar Irásmodjában. Kolosvá-
 ratt 1794.
Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis
Fennicae originis grammaticè demonstrata.
Nec non Vocabularia dialectorum Tataric-
arum et Slavicarum cum Hungarica compa-
rata. Avctore Samuele Gyarmathi medicinae
doctore et Societatis Scientiarum Gottingen-
sis sodali correspondente nec non Societatis
Naturae Curiosorum Jenensis Socio. Gottin-
gae, Typis Joann. Christian. Dieterich. 1799.

*Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus
consona variarum lingvarum vocabula colle-
git S. Gy. — Szótár, mellyben sok magyar
szókhöz hasonló hangú idegen nyelvbeli
szókat rendbe szedett Gyarmathi Sámuel
orvos doctor és a' Göttingai Tudos Társaság
tagja. Bétsben. Zweck Bertalan betüivel
1816.*

*Nevezetes Magyar Utazó. Tudományos
Gyűjtemény 1820. X. kötet 121 — 122.*

*Új szók. Tudományos Gyűjtemény 1820.
XI. kötet 119 — 121.*

*A Gyarmathi Sámuelre
vonatkozó irodalomból*

KÁLLAI FERENCZ: Orvos Gyarmathi Sámuel' élete' leírása. Nemzeti Társalkodó
1832 : I. 193 — 202.

KÁLLAY FERENCZ: Finn — magyar nyelv.
Pest, 1844.

SZINNYEI JÓZSEF: Révai magyar — ugor
[finnugor] nyelvhasználása. Nyelvtudo-
mányi Közlemények 15 (1879) : 248 —
286.

- MUNKÁCSI BERNÁT: Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára Magyar Nyelvőr 11 (1882) : 433–445.
- HÁHN ADOLF: Gyarmathi Nyelvmeistere. Budenz-Album. Bp., 1884. 138–148.
- HALÁSZ IGNÁCZ: A magyar szófejtés és történeti fejlődése. Nyelvtudományi Közlemények 33 (1903) : 1–44.
- WICHMANN, YRJÖ: Ein Paar Bemerkungen zu Gyarmathi's „Affinitas”. Journal de la Société Finno-Ougrienne 23 (1906) : 15/1–10.
- TEZA, E.: Intorno all' „Affinitas” del Gyarmathi giudizio dato nel 1799 da A. I. bar. Silvestre de Sacy. Journal de la Société Finno-Ougrienne 23 (1906) : 21/1–8.
- HORVÁT ISTVÁN, a' törvénynek negyedik esztendőbeli hallgatójának Mindennapija . . . 1806 esztendő. I. köt. Széchy Károly másolata után. Irodalomtörténeti Közlemények 23 (1913) : 112–116.
- LEFFLER BÉLA: Gyarmathi Sámuel levele a Stockholmi Tudós Társasághoz. Magyar Nyelv 9 (1913) : 37–41.
- CSÚRY BÁLINT: Gyarmathi Sámuel levele

- Göttingából. Magyar Nyelv 25 (1929) : 258–262.
- JANCSÓ ELEMÉR: Gyarmathi Sámuel levelei. Magyar Nyelv 40 (1944) : 215–224., 359–365., 46 (1950) : 61–66., 153–158., 247–250.
- M. NAGY OTTÓ: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944.
- LIGETI LAJOS: Gyarmathi Sámuel és a nyelvhasonlítás. Magyar Nyelv 44 (1948) : 127–128.
- FARKAS, JULIUS V.: Samuel Gyarmathi und die finnisch-ungrische Sprachvergleichung. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 1948/3 : 109–136.
- FARKAS, JULIUS V.: August Ludwig Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichts-, Sprach- und Volkskunde. Ural-Altaische Jahrbücher 24 (1952) : 1–22.
- GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar nyelvújítás francia forrásaihoz. Magyar Nyelv 48 (1952) : 21–31.
- ZSIRAI MIKLÓS: A modern nyelvtudomány

- magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1952.
- JANCSÓ ELEMÉR: Az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság Iratai. Bukarest, 1955.
- GÁLDI, LÁSZLÓ: De Gyarmathi à Miklosich. Un chapitre de l'histoire de recherches étymologiques slavo-hongroises. *Studia Slavica* 2 (1956) : 289–329.
- HAJDÚ PÉTER: A szamojéd nyelvhasználat Magyarországon. *Pais-Emlékkönyv* (1956) : 50–57.
- HORVÁTH JÁNOS: A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. — Horváth János: *Tanulmányok*. Bp., 1956. 94–142.
- GÁLDI LÁSZLÓ: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957.
- BENKŐ SAMU: Adatok Gyarmathi Sámuel életrajzához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 2 (1958) : 230–232.
- JANCSÓ ELEMÉR: Gyarmathi Sámuel és a felvilágosodás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 3 (1959) : 7–18.
- VÉRTES O. AUGUSZTA: Gyarmathi Sámuel levelei a Rádayakhoz. *Nyelv-*

- tudományi Közlemények 61 (1959) : 321–344.
- BENKŐ LORÁND: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.
- SZABÓ T. ATTILA: Román eredetű kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasználtatásában. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 4 (1960) : 297–315.
- DÜMMERTH DEZSŐ: Göttinga és a magyar szellemi élet. Filológiai Közlöny 7 (1961) : 351–373., különösen: 368–369.
- DÜMMERTH DEZSŐ: Herder jóslata és forrásai. Filológiai Közlöny 9 (1963) : 181–183.
- H. BALÁZS ÉVA: A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. I. Schlözer és magyar tanítványai. Századok 97 (1963) : 1187–1204 (orosz és francia rezümével).
- MURÁDIN LÁSZLÓ: Gyarmathi hiteléhez. Magyar Nyelv 55 (1963) : 521–522.
- SZILÁGYI FERENC: Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 21 (1964) : 267–291.

FODOR ISTVÁN: Orvostörténeti levelek.
Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 34 (1965) : 153 – 210.

BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata. A magyar nyelv története. Szerk.: Benkő Loránd. Bp., 1967. 581 – 592.

PRAŽÁK, RICHARD: Josef Dobrovský als Hungarist und Finnougrist. Brno, 1967.

H. BALÁZS Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763 – 1795). Bp., 1967.

SCHMIDLER, MARIE-ELISABETH: Zum Aufenthalt des finnischen Historikers Henrik Gabriel Porthan 1779 in Göttingen. Göttinger Jahrbuch 1968 : 163 – 175.

KÓKAY GYÖRGY: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780 – 1795). Bp., 1970.

CSETRI ELEK – DANI JÁNOS: Gyarmathi Sámuel leveleihez. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 15 (1971) : 134 – 153.

CSETRI ELEK – DANI JÁNOS: Gyarmathi

Sámuel életrajzához. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 16 (1972) : 341–353.

ÉDER ZOLTÁN: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 130 (1972) : 22–23.

KISS, JENŐ: Beiträge zu den kulturellen Beziehungen zwischen Göttingen und Ungarn. Annales Univ. Sc. Budapestensis de R. Eötvös nom. Sectio Linguistica 1973. 61–67.

GULYA, JÁNOS [Ja. Guja]: Kratkij ocserk isztorii szravnyityelnovo finno-ugorszkovo jazikoznanyija. Osznovi finno-ugorszkovo jazikoznanyija. Moszkva, 1974. 59–66.

GULYA, JÁNOS: Some Eighteenth Century Antecedents of Nineteenth Century Linguistics: The Discovery of Finno-Ugrian. — Studies in the History of Linguistics. Traditions and Paradigms. (Szerk.: Dell Hymes) Bloomington—London, 1974. 258–276.

HAJDÚ PÉTER: Bécsi visszhang Sajnovics Demonstratiójára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 131 (1974): 85–89.

PRAŽÁK, RICHARD: Josef Dobrovský és a finnugor nyelvek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 131 (1974): 115–117.

HÜFNER, LORENZ: Samuel Gyarmathi (1751–1830) und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finno-ugristik. Nyelvtudományi Közlemények 77 (1975): 57–65.

GULYA JÁNOS: Etimológia a XVIII. században. Nyelvtudományi Értekezések 89 (1976): 101–105.

SPIELMANN JÓZSEF: A közjó szolgálatában. Művelődéspolitikai tanulmányok. Budapest, 1976.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 9,1 (A/5) ív + 1 db melléklet

AK 1338 k 7880

HU ISSN 0133-1884

77.4743 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György